UGC Approved

241

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਭਰਤ ਸਿੰਘ ਮਨਹਾਸ

ਸੰਪਾਦਕ

ਪੋਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਰਸ

ਜੇ. ਐਂਡ ਕੇ. ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਆਰਟ, ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਲੈਂਗਵੇਜਿਜ਼, ਜੰਮੂ

ਦੋ-ਮਾਸਿਕ

ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ

ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2023

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਭਰਤ ਸਿੰਘ ਮਨਹਾਸ

ਸੰਪਾਦਕ

ਪੋਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਰਸ

ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਆਰਟ, ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਲੈਂਗਵੇਜਿਜ਼, ਜੰਮੂ

Sheeraza **R.N. No. 28873/76** **Nov-Dec, 2023**

(Punjabi)

ਸਾਲ : 55 **ਅੰਕ** : 1 **ਕੁਲ ਅੰਕ** : 241

Editor-in-Chief

Bharat Singh, JKAS

Editor

Popinder Singh Paras

ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੋਬਾਇਲ : 9906977731

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਸੈਕਰੇਟਰੀ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਆਰਟ, ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਲੈਂਗਵੇਜਿਜ਼, ਜੰਮੂ-180 001

Publisher : **Secretary, J&K Academy of Art, Culture and Languages JAMMU-180 001**

ਛਾਪਕ : ਰਨਬੀਰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਜੰਮੂ

ਮੁੱਲ : ਦਸ ਰੁਪਏ

ਵਾਰਸ਼ਕ : 50 ਰੁਪਏ

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ੫੫੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਵੇਂ-ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ’ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਈਏ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ, ਸਿਧ ਗੋਸਿਟ ਓਂਕਾਰ, ਪਟੀ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਤਿਥੀ, ਪਹਰੇ, ਸੋਦਰ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਆਰਤੀ, ਵਾਰਾਂ (ਮਾਝ ਤੇ ਮਲਾਰ) ਚਉਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਦ, ਸੋਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸਲੋਕ ਆਦਿ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਣੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੇਹਦ ਅਹਿਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਹਦ ਅਹਿਮ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦੱਬੇ- ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਰੱਤ ਪੀਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਹੀ ਬੁਲੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਆਂ-ਖਰੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਹਨ ਜੋ ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਲਤਾੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਅਥਵਾ ਵੱਡੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਹੰਕਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਐਸ਼ ਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੇ ਕਈ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ/ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖ ਦਰਜ਼ ਹਨ।

ਪੋਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਰਸ
ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ

ਤਤਕਰਾ

ਆਲੇਖ	ਪੰਨਾ
ਉਚੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਾਕ ਦੇਵ ਜੀ / ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ	1–5
ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਹੂਕ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ / ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	6–15
ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਿੰਬ / ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	16–41
ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ / ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ	42–51
ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ :ਇਕ ਅਧਿਐਨ / ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ	52–58
ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਔਰਤ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ / ਡਾ. ਕਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ	59–67
ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ / ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ	68–78
ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ / ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਕੌਰ ਰੀਹਲ	79–89
‘ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਨਦੀਆਂ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ / ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ	90–97
ਪੰਜਾਬੀ ਜਟਿਲ ਕਿਰਿਆਵੀ ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਵਾਕ ਬਣਤਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ / ਸੋਮੀ ਰਾਮ (ਡਾ.)	98–111

ਕਹਾਣੀ ਸੰਸਾਰ	
ਟੈਬੂਜ਼ / ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੀਰ	112–121
ਇੱਕ ਸੀ ਡਾਕਟਰ / ਜੰਗ. ਐਸ ਵਰਮਨ	122–128
ਆਟੋ ਵਾਲਾ / ਐਮ. ਐਸ. ਕਾਮਰਾ	129–130

ਕਾਵਿ ਰੂਪ

- ਗ਼ਜ਼ਲ (ਮੁਸਲਸਿਲ) / ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ 131
- ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਯਾਤਰਾ / ਡਾ. ਮੋਨੋਜੀਤ 132-133
- ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਰਤ ਕੇ ਨਾਨਕ ਪਿਆਰਾ ਵੇਖਿਆ / ਗੁਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ 134-136
- ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ / ਬਲਵਿੰਦਰ ਬਾਲਮ 137-138
- ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ / ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਸੂਰਜ 139
- ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੱਗ ਵਿਚ ਆਇਆ / ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 140-141

ਨਵੀਂ ਕਲਮ

- 'ਇਸਤਰੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਬਾਣੀ 'ਕੁਚਜੀ' ਅਤੇ 'ਸੁਚਜੀ' ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ / ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਮਾਹਲ 142-156
- ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੌਂਦਰਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ / ਡਾ. ਮਨਵੀਰ ਕੌਰ 157-162
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ : ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ / ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ 163-169
- ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੂਲਾਂ ਦੇ ਸਾਲਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ / ਅੰਜਲੀ ਖੰਨਾ 170-176
- 'ਨਾਦ ਬਿੰਦ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ/ ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ 177-182
- ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ : ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸਰਵੇਖਣ / ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ 183-189

ਪੁਸਤਕ ਸਮੀਖਿਆ

- ਡੋਗਰੀ ਨਾਵਲ (ਬੌਣਾ ਰੁੱਖ) ਰਿਵਿਊ-ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਨਾ 190-191

ਉੱਚੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

❑ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539), ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਔਖੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪਰਬਤਾਰੋਹੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਪਣਾਇਆ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮਰ ਦੁਆਲੇ ਮੋਟੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਕੁਹਾੜੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਰਫ਼ ਤੋੜਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਸਾਥੀ, ਹੱਸੂ-ਲੋਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਹਾਂ ਚੀਬਾਂ ਸਨ। ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦਾ ਰਸਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਹੱਸ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੇ । ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਪਲਬਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੋਂ, ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਰਸਤੇ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਟਾਲਾ, ਜਸਰੋਟਾ, ਰਵਾਲਸਰ, ਪੁਰਮੰਡਲ, ਬਾਹੂ ਕਿਲਾ, ਜਾਮਦੇਵ ਗੁਫਾ (ਜੰਮੂ), ਗਰਭਯੋਨੀ ਗੁਫਾ (ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ), ਸ਼ੇਰ ਮੰਜਲਾ (ਊਧਮਪੁਰ), ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ ਸਮੇਤ ਕਈ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ। , ਭਦਰਵਾਹ, ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ, ਨੇਪਾਲ, ਸਿੱਕਮ, ਤਿੱਬਤ, ਭੂਟਾਨ, ਨਨਕਾਂਗ (ਚੀਨ), ਲੇਹ ਲੱਦਾਖ, ਕਰਗਿਲ, ਸਕਾਰਦੂ, ਅਮਰਨਾਥ ਗੁਫਾਵਾਂ, ਪਹਿਲਗਾਮ, ਮਟਨ, ਅਨੰਤਨਾਗ, ਬੀਜਬਿਹਾੜਾ, ਅਵੰਤੀਪੁਰਾ, ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਪਹਾੜੀ, ਚਿਨਾਰ, ਰੁਘਨਾਥ ਮੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ, ਹਰੀ ਪਰਬਤ ਪਹਾੜ, ਵੂਲਰ ਝੀਲ, ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉੜੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਗਏ।

ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੱਦਾਖ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਪੈਂਗੌਂਗ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਚਸ਼ੂਲ, ਉੱਪਸ਼ੀ, ਕਾਰੂ, ਹੇਮੂਸ ਗੁੰਫਾ, ਲੇਹ, ਨਿੰਮੂ, ਬਾਸਗੋ ਅਤੇ ਖਲਾਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਸਿੰਧ ਨਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੱਟਾਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ 'ਗੁੰਫਾ ਹੇਮਸ' ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਆਖਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਸਕਰਦੂ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। । ਸਕਰਦੂ, ਜਿਸ ਨੂੰ "ਨਾਨਕ ਪੀਰ ਦੀ ਥਾਂ " ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਕਲੰਦਰ ਗੋਸ਼ ਬੁਖਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਸੀ। ਸਕਾਰਦੂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਿਤ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ ਭਾਵ ਖਾਲੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਹੀ ਇਸਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮਝ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨਾ ਦੇ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ । ਲੇਹ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸਾਲ 1517 ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਆਪਣਾ ਦਾਤਨ ਮਸਵਾਕ (ਟਹਿਣੀ) ਲਗਾਈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਰਹਿਤ ਲੱਦਾਖ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੁੱਖ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਤਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਬੋਧੀ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਸਗੋ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਿੰਡ ਨਿੰਮੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਕਸ਼ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ

ਬਾਨੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਕੱਦ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਕਸ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਆਭਾ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਮੋੜ ਲੈ ਲਿਆ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਇਰਾਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਇੱਕ ਭੈੜੇ ਰਾਕਸ਼ ਨੇ, ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਰੋੜ ਦਿੱਤਾ , ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅੱਗੇ ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ ਉਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ, ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੱਥਰ ਦਾ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਮ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਝੁਕਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਰਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਛੋਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਜੋਕੇ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਘੁਲ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਮੰਨ ਕੇ, ਰਾਕਸ਼ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਮਕੀਆਂ ਤੋਂ ਅਛੂਤ ਰਿਹਾ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ, ਗੁੰਮਰਾਹਕੁੰਨ ਗੁੱਸੇ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਾਂ ਆਏ ਰਾਕਸ਼ ਨੇ, ਉਸ ਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਸਮਝੇ ਗਏ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੱਤ ਮਾਰੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ, ਰਾਕਸ਼ ਦੇ ਹਮਲੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਇਸਦੀ ਉਪਜ ਵਾਲੀ ਸਤਹ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਇਸ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਰਾਕਸ਼ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਉਸ ਪਲ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਜ਼ਮਤ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਲੇ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵਾ, ਰਾਕਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਮਾਫੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਅੰਤ ਦਇਆ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰਾਕਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ

ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬੁੱਧੀ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਸ ਸਮੇਂ ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਕਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਾ ਇੱਕ ਅਜ ਵੀ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੂਹ। ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੱਥਰ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਅਮਿੱਟ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਆਸਣ ਚੱਟਾਨ ਦੀ ਉਚਾਈ ਲਗਭਗ 9 ਫੁੱਟ, ਚੌੜਾਈ 8 ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ 1.5 ਫੁੱਟ. ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੁਣ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੱਥਰ ਸਾਹਿਬ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਇਸ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਲਈ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ।

ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਗਿਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਕਰਗਿਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਇਕਾਂਤ ਲਾਟ ਦੇਖੀ। ਉਤਸੁਕਤਾ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤੱਕ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਅਤੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ, ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਘਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਤਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਸੱਲੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਕ ਸਮਰਪਿਤ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ 'ਤੇ "ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਾਹਿਬ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਲੀ , ਕਾਰਗਿਲ" ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਾਹਿਬ (ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਰਗਿਲ) ਵਿਜੇ ਨੇ ਬਟਾਲਿਨ ਦੇ ਜੇਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਾਹਿਬ, ਕਾਰਗਿਲ) ਨਾਮ ਉਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਮਲ ਵਰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਇਆ।

ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਇਆ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਕਾਰਗਿਲ ਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬਾਲਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਨ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਲੱਦਾਖ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਇਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

____

Email. Jbsingh.801@gmail.com

ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਹੂਕ : ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ

❑ ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਮੁਹੱਬਤ/ਮਾਨਤਾ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਣਵੰਡੇ/ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ (1173-1266) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਖਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਚਾਚੜਾ (1843-1901) ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਅਰਬ ਈਰਾਨ ਦੀ ਦੀਰਘ ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਬੇਗਾਨੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ, ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਅਚਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਐਨੀ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ, ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬੋਹਵਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਣ ਲੱਗੀ।

ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ, ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੱਤ ਸੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉਦਭਵ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਰਾਵਾਦੀ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਦਭਾਵ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜੋਰ ਵਾਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਨ ਸਾਧਨਾਂ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਤੋਂ ਨਾਬਰੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦਾ ਉਹੀ ਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜਿਹੜਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੰਰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਮਨਵੈ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੱਤਾਂ ਮਤਾਤਰਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰਾ ਆਚਰਣ, ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਖਲਾਕ ਲਈ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਥਾਈ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਮਾਨਵੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ੁਲ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੰਦਰਾ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਹਤਵ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ, ਸੁਹਰਵਰਦੀਆ, ਕਾਦਰੀਆ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਹੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਉਤਰਕਾਲੀਨ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨੀ ਉਦਗਮ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਾਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਰੱਖਣਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਖ਼ਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜਾਮੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਨੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ। ਦਵੈਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਦਵੈਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਅਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੱਦੀਆਂ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥਾਂ, ਖਾਸ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ, ਖਾਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ, ਬਾਪ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਮਜ਼ਹਬ, ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਐਨੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵਤਿੱਤਵ (ਮਹਿਮਾ) ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਪੂੰਜੀ ਉਹ ਉਪਾਸ਼ਕ ਮੁਰੀਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰੁਕਨ ਸਨ, ਦੋ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੋ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਖਵਾਜਾ ਮੁਈਨੱਦੀਨਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਅਜਮੇਰੀ, ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬਉੱਦੀਨ ਕਾਕੀ ਦੇਹਲਵੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦੋ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਜੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਖਲੀਫਾ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਲੀਫਾ ਨਸੀਰ ਉੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼

ਦੇਹਲਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਰੁਕਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੰਜੇ ਸ਼ਕਰ ਜਿਹੜੇ ਖੋਤਵਾਲ (ਜਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ) ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਧੋਜਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਸ਼ੇਖ਼ ਇਬ੍ਰਾਹਿਮ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੂਫ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਪ੍ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ਼ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਆਯੂ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਗੋਰਖ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਥਾਨ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਉਪਮਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।[1]

ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਅਰੰਭਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕੀਦਤ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੈ :

> ਮੌਦੂਦ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਪੀਰ ਚਿਸਤੀ, ਸ਼ਕਰ-ਗੰਜਮਸਊਦ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜੀ।
> ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤ ਦੇ ਕਾਮਲੀਅਤ, ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ਕਰ ਦਾ ਪਟਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਜੀ।
> ਬਾਈਆਂ ਕੁਤਬਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪੀਰ ਕਾਮਲ, ਜਿਸਦੀ ਆਜਜ਼ੀ ਜ਼ੁਹਦ ਮਨਜੂਰ ਹੈ ਜੀ।
> ਸ਼ਕਰ-ਗੰਜ ਹੈ ਆਣ ਮਕਾਨ ਕੀਤਾ, ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੂਰ ਹੈ ਜੀ।[2]

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਈ ਕੁਤਬਾਂ (ਅਰਥਾਤ ਉੱਘੇ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਫਕੀਰਾਂ) ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਅਤੇ ਪਾਕ ਦਾਮਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਦੱਈ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸਾਸ਼ਕ ਵਰਗ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਜਾਬਰਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਸਹਿੰਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਰੁੱਖਿਆ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਸਾਸ਼ਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ

ਐਸ਼ਵਰਜ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਦੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਹਲੂਣਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਬਹੁਤ ਸੂਖ਼ਮ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੱਬ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਇਕ ਮਿਆਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂਘ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੇ ਨ ਦੇਹਿ।
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹੁ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ:

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤਿ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਜਿਸ ਇਸਲਾਮਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜੀ ਉਥੇ 'ਤਿਨਾ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ' ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮਜੋਰ, ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਉਤੇ ਡਾਢਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਬੁਰੇ ਕਾ ਭਲਾ ਕਰ' ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਸਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। 'ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ, ਗੁੱਸਾ ਮਨ ਨਾ ਹੰਢਾਇ' ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਹਲੂਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬਦੀ ਨਾਲ ਦੇਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਉਂਦੀ 'ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ' ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ।
ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੋਂ ਲੋੜੀਐ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੈਤਿਕ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਆਤਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਚਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪਰਖ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਲਾਸ ਭਰੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ। ਸਵੈਂ ਪੜਚੋਲ, ਸਬਰ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਸ਼ਕਰ, ਤਿਆਗ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਅਉਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦ ਹਨ। 'ਫੁਵਾਇਦੁਲ-ਫੁਵਾਦ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਕੈਂਚੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ/ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭੇਟਾ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਫੁਰਮਾਇਆ, "ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੂਈ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਸੀਊਂਦਾ ਹਾਂ, ਕਟਦਾ ਨਹੀਂ।" ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਈ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਗਾਖੜੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੇ ਜਬਤ ਵਿਚ ਬੰਨੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਤੇ ਤਰੀਕਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਫਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਨ। 'ਕਬਹੂ ਚਲ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੜਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜ ਨਮਾਜਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਵੇਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਠੇ, ਉਜ਼ੂ ਕਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਜਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਿਰ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਨਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿਓ :

ਜੋ ਸਿਰ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰ ਕੀਜੈ ਕਾਂਇ
ਕੁੰਨੇ ਹੇਠ ਜਲਾਇਐ ਬਾਲਣ ਸੰਦੈ ਥਾਇ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਤਾਂਘ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿੱਥ ਤੋਂ ਖਲੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਚੰਗੇਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਠਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਈਂ ਦਾ ਦਰ ਖੁੱਲਦਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਘਾਹ ਵਰਗੀ ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ:

ਫ਼ਰੀਦਾ ਥੀਓ ਪਵਾਹਿ ਦਭੁ, ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ।
ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ, ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੈ ਦਰ ਵਾੜੀਅਹਿ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫ਼ੀ ਫਕੀਰ ਸਨ, ਜਿਹੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਗਲਬੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਅਰੰਭਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਬਾਗੀਆਨਾ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਉਣਾ ਬੜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਦਾ ਸੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੁਤਾਬਕ ਰੱਬਤਾ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੀ, ਸੁਣੀ, ਪੜੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।[3]

ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੱਕ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਪੈਦਲ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ, ਅਨੇਕ ਧਰਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਅਨੇਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹਾਸਲ ਬਣੇ ਜਿਵੇਂ ਢਾਹਾ, ਟੋਏ, ਟਿੱਬੇ, ਛੱਪੜ, ਸਰਵਰ, ਜੰਗਲ, ਦਰਿਆ, ਬਾਗ, ਮਾਰੂਥਲ ਆਦਿ। ਰੁੱਤਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ, ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ, ਜੋਗ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮ ਝੂਠੁ ਨਾ ਬੋਲੀਐ।
ਜੋ ਗੁਰ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ॥

ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਗਰਦਾਨਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ, ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਾਵੇਂ ਘਟ ਨਜਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੋਵੇਂ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ 'ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤੁ ਗੁਣ ਕਾਲੀ' ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਔਰਤ ਦੀ ਅਵਾਜ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕੋਇਲ ਦੇ ਕਾਲੇਪਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਕਾਲੇਪਣ

ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਰਹਿਮਤ ਹੀ ਦੂਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਉਹ ਔਰਤ ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਉਹ ਜਿਸ ਨੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਇਕੱਲੇਪਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਔਰਤ ਜਿਹੜੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[4]

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਜਿਕਰ ਅਚੇਤ/ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ। ਮੌਤ ਦਾ ਖੌਫ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਪਲ, ਹਰ ਪੜ੍ਹਾਅ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਮੌਤ ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ।
ਨਉਬਤਿ ਵਜੀ ਸੁਬਹ ਸਿਉ ਚਲਣ ਕਾ ਕਰਿ ਸਾਜ।

ਮੌਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੋਜ਼ਿ-ਹਸ਼ਰ ਤੱਕ ਉਹ ਕਬਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਵਿਤਾ/ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਫ਼ਰੀਦ ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਅਮਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਲ ਘਟਦੀ ਅਉਧ ਰਾਹੀ ਨਿਘਾਰ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਰੀਰਕ ਬਲ, ਬੁੱਧੀ ਬਲ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿਕ ਚਿੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਦੀ ਹੈ।

ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ॥
ਜੇ ਸਉ ਵਰ੍ਹਿਆ ਜੀਵਣਾ ਭੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ॥

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਨ ਨੇ ਆਖਰ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਣਨ ਵਿਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, (ਗੰਢੇਦਿਆਂ ਛਿਅ ਮਾਹ ਤੁਰੇਦਿਆਂ ਹਿਕੁ ਖਿਨੋ) ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੌਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸਚਾਈ ਹੈ।

ਮੌਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਤਨ ਦੇ ਖਾਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਘੜੀ ਦਾ ਦਰਦਨਾਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਡਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ।
ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੂ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ।

ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਬਾਈ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਚਿਤਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਕੇਰੀ ਸੂਝ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਇਟ ਸਿਰਾਣੇ ਭੁਇ ਸਵਣੁ ਕੀੜਾ ਲੜਿਓ ਮਾਸਿ।

ਕੇਤੜਿਆ ਜੁਗ ਵਾਪਰੇ ਇਕਤ ਪਇਆ ਪਾਸਿ।

ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਮੌਤ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਅਨੁਭਵ ਨਿਰੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧਾਰ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਬਿਖੁਮ ਤੋਂ ਬਿਖੁਮ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਹਨੇਰਾ ਲੱਭਦੇ ਹਨ– ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੀਆਂ ਕੋਟਾਂ ਝਰੀਟਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ –ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਦੀ ਕੁਰਲਾਟ ਬਣਦੇ ਹਨ– ਸਾਗਰਾਂ ਦੇ ਸੁੱਕ ਜਾਣ ਦੇ ਭੈਅ ਜਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਤੁੱਛ ਅਤੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਉੱਤੇ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਸੂਹੀ ਲਕੀਰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।[5]

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲ ਸਚਾਈ ਅਰਥਾਤ ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਦਵਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੂੜ ਕਪਟ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਸੱਚੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੇਵਲ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਖੌਫ਼ ਅਤੇ ਤਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬਿਖਰਦੀ ਅਉਧ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਉਦਾਸੀ ਭਰਿਆ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। 'ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਰੁੱਖੜਾ ਕਿਚਰ ਕਬੰਨੇ ਖੀਰ, ਫਰੀਦਾ ਕਚੈ ਭਾਂਡੇ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰ ਤਾਈ ਨੀਰ' ਰਾਹੀ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਹਾਜਰ ਨਾਜਰ ਜਾਣ ਕੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪਸਰੀ ਸੰਘਣੀ ਧੁੰਦ ਤੋਂ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਰਮਜ਼ ਨਾ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਕਰ ਦਿੰਦੇ

ਹਨ 'ਸ਼ੇਖ ਹਯਾਤੀ ਜਗ ਨਾ ਕੋਈ ਥਿਰ ਰਹਿਆ, ਜਿਸ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੇਤੇ ਬੈਸ ਗਇਆ' ਵਗਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਛਿਣ ਭੰਗਰਤਾ (ਥੋੜ ਚਿਰੀ ਖੇਡ) ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਰਪਟ ਦੌੜਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉਤੇ ਚਾਬਕ ਵੱਜਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ :

ਪਾਸਿ ਦਮਾਮੇ ਛਤ ਸਿਰ ਭੇਰੀ ਸਡੋ ਰਡ।

ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣੁ ਮਹਿ ਥੀਟੇ ਅਤੀਮਾ ਗਡ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਸਜਣ ਮੇਰੇ ਰੰਗਲੇ ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣਿ।
ਹੰਭੀ ਵੰਞਾ ਡੁੰਮਣੀ ਰੋਵਾਂ ਝੀਣੀ ਬਾਣਿ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਅਵਾਰ ਮਹੱਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਜੀਵਨ ਗਤੀ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਖੜੀ ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇੰਞ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਮੌਤ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਗਹਿਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੂਹਜ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਦਾਚਿਤ ਟੁਟਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਜਿੰਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ।

ਮਤੁ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀਂ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਦਰਜ 18 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਉਤਰ ਵਜੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਧਿਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਬੁਢੇਪੇ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਉਸਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਗਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਮਾਲਕ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੇਕੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਸਹੁਰੇ। ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਸੁਹਾਗਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗਮ, ਆਪਾਰ, ਬੇਅੰਤ ਅਤੇ ਪਰਵਰ ਦਿਗਾਰ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਸਾਜੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਆਉਂਦੀ ਖਾਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ

ਵੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ 'ਤਿਨਾ ਨਾ ਮਾਰੇ ਘੁਮਿ' ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਟਿਕਾਅ ਕੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਨਾ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਕਮਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ :

> ਪਰ ਕਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਰਾਖਹੁ ਚੀਤ ਤੁਮ ਕਉ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਭਾਈ ਮੀਤ (386 ਮ:5)
> ਮਨੁ ਅਪੁਨੇ ਤੇ ਬੁਰਾ ਮਿਟਾਨਾ ਪੇਖੈ ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜਨਾ (266 ਮ:5)
> ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨ ਆਈ (1299 ਮ:5)

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਕ ਪੀਰ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਐਨੀ ਮਹਿਮਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਵੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਐਸ਼ੋ ਇਸ਼ਰਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਚਨਾਵਲੀ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ.ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 537
2. ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਚੌਥੀ ਵਾਰ 2006, ਪੰਨਾ 31
3. ਆਜ ਮਿਲਾਵਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫਰ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅੰਕ 31
4. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਸੰਪਾਦਕ ਮੁਹੰਮਦ ਇਦਰੀਸ, ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਰਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 17
5. ਝਨਾਂ ਦੀ ਰਾਤ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਨਵਰੀ 1990, ਪੰਨਾ 26

ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਔਨਲਾਈਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਿੰਬ
(ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ)

❑ ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਜਨਮ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। "'ਜਨਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇੱਥੇ ਅਰਥ 'ਜਨਮ' ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਜੀਵਨ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[1] ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮੁੱਲਵਾਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਰਤਾਰਾ ਪਰੰਪਰਾਮੂਲਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰੂੜ੍ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਲੋਕਿਕ/ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ, ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਸਚਰਜਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਿੱਧੇ-ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਉਪਜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ

---

[1] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ , **ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਰੋਤ-ਮੂਲਕ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ ਚੌਥਾ-ਮੱਧਕਾਲ-3), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ**, **ਪਟਿਆਲਾ**, 2004, ਪੰਨਾ 106

ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜਗਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। "ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਅਤੇ ਤਰਕਹੀਣ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੌਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ [ਮਨੁੱਖੀ] ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।"[2] ਇੰਝ, ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਬੇਦਲੀਲ ਅਤੇ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਜੋਤਿਸ਼, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਲੋਕ- ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅਤੇ ਮਿੱਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅਤੇ ਮਿੱਥਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਸਮੇਂ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅਤੇ ਮਿੱਥਕ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੌਰਾਣ ਪਰੰਪਰਾ, ਬੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਸੂਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਜਨਮ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮੇਲ, ਪੁਨਰ-ਜਨਮ, ਪੂਰਵ-ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ, ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ, ਮੋਏ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ, ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਥਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

---

[2] ਕਮਲਜੀਤ ਗਰੇਵਰ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ,** ਪੰਨਾ 91

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਨਮ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਮਿੱਥ/ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਲੋਕ-ਮਨ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। "ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਾਇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਚਮਤਕਾਰ ਭਰਪੂਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।"[3] ਮੱਧਕਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

'ਅਵਤਾਰ-ਬਾਲਪਨ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਤੀ ਕਰੋੜ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ, ਚੌਂਹਠ ਜੋਗਣੀਆਂ, ਬਵੰਜਾ ਬੀਰ, ਛੇ ਜਤੀ, ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਨੌਂ ਨਾਥ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।'[4] ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਖੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ 'ਨਿਜ ਭਗਤ' ਅਤੇ 'ਵੱਡੇ ਭਗਤ' ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਮਿੱਥਕੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਭਗਤ ਜਾਂ ਸੰਤ-ਜਨ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਭੇਟ-ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਵੇਈਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼' ਸਾਖੀ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ

---

[3] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 100

[4] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਪੁਰਤਾਨ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ**, **ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ**, **ਐਡੀਸ਼ਨ-ਪੰਦਰਵੀਂ**, 2006, ਪੰਨਾ 17

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਟਨਾਵੀਂ ਮੇਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹਲੋਕਿਕ ਤੋਂ ਪਰਾਲੋਕਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ' ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਤੇਰੀ ਨਦਰ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਮੇਰੀ ਨਦਰ ਹੋਵੇਗੀ।'[5] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਵਤਾਰ-ਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਬੋਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨਾਲ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਇਸੇ ਧਾਰਣਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਅਧੀਨ ਸਾਖੀ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਕਦੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ'[6] ਅਤੇ 'ਕਦੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦਦੇ ਹਨ'[7] ਜਾਂ 'ਕਦੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।'[8] ਲੋਕ-ਮਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਹੱਸਮਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰ-ਪੁਰਸ਼ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਟ-ਵਾਰਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ

---

[5] **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 39-42

[6] ਦੇਖੋ :

(ੳ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਿਤ ਮਿਹਰਵਾਨ ਜੀ ਸੋਢੀ, ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰਿਸਰਚ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ**, **ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ**, **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ**, 1962, ਪੰਨੇ 86-87, 238, 253, 271, 272, 310, 443 ਆਦਿ।

(ਅ) ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ, ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਜੀ**, ਹਿਸਟਰੀ ਰਿਸਰਚ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ**, **ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ**, **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ**, 1969, ਪੰਨਾ 139, 153, 201, 223, 240, ਆਦਿ।

[7] ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸੰਭੂ ਨਾਥ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ **ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ**, **ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ**, **ਜਲੰਧਰ**, **ਅਕਤੂਬਰ**-1969, ਪੰਨਾ 1

[8] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਅਤੇ ਹੋਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 270

ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਮ ਸਤਾ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਘੜੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੂਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਏਲਚੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਲੋਕ-ਮਨ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਰਜਦਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫ਼ਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।...ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੋਚ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਹੈ।"[9] ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਖੀ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

'ਮੁਹਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲੇ ਤੇ ਸੂਲੀ ਦੀ ਸੂਲ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੂਲੀ ਦੀ ਸਜਾ ਸੂਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਕੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨੋਂ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਮਟ ਕੋਲਿਆਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਸਭ ਮੋਹਰਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਬੀਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਕ ਮੋਹਰ ਤੂੰ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਕੋਲੇ ਮੋਹਰਾਂ ਬਣੇ ਸਨ ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਤੂੰ ਵਿਕਰਮ (ਪਰਾਈ ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਉਹ ਮੋਹਰਾਂ ਕੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ (ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਇਸ ਦੀ ਸੂਲੀ ਦੀ ਸਜਾ ਪੈਰ ਵਿਚ ਸੂਲ

---

[9] ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, **ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ-4), ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ**, **ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ**, **ਦੂਜੀ-ਵਾਰ**, 2011, ਪੰਨਾ 575

ਵੱਜਣ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ।'[10] ਲੋਕ-ਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਦਾ ਫਲ ਅਗਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਨਮ ਵਿਚ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇਸ ਸਾਖੀ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਕਥਾ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਜਾਂ ਬਦਲ ਲਈ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ, ਸਾਖੀਕਾਰ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਦੀ ਥੀਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਸਹਿਤ ਪਰੋਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਨਿਸਤਾਰਾ' ਸਾਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਾਖੀਕਾਰ 'ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਰਾਧ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਫਲਾਣੀ ਥਾਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ-ਪਿਆਸਾ ਬਘਿਆੜ ਦੀ ਜੂਨ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ' ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜੂਨ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪਿਆ।'[11] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਸਾਖੀ ਜਿੱਥੇ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਮਿੱਥਕ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਵਸੇ ਸੱਚੇ ਜਾਂ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਉੱਦਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ, ਇਹ ਗੁਰੂ-ਕਿਰਪਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੇ ਜੋਗੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦੇ ਉੱਦਾਰ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਧੂੰਣੇ ਦੀ ਰਾਖ ਜਾਂ ਮੰਤਰ ਰੂਪੀ ਫੂਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸਾਖੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮੱਛ ਦੀ ਸਵਾਰੀ'[12] ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚਲੀ 'ਕੌਡਾ

[10] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 68-70

[11] **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 135-37

[12] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 238

ਰਾਖਸ਼'[13] ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੌਡੇ ਰਾਖਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਾਨਸ-ਖਾਣੇ 'ਕਾਡਾਨ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੌਡੇ ਰਾਖਸ਼ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।' [14] ਇੰਞ, ਲੋਕਧਾਰਾ 'ਬੇਗਾਨੇ' ਦਾ ਰਾਖਸ਼ਸੀਕਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਸ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਵਸਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰੂਪ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤ ਜਾਂ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਲਿੰਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਬਦਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਹੈ।

'ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਸਤਾਰਾ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਉਰੂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਾਦੂਗਰਨੀਆਂ ਭੇਡੂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਛਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਕੁੱਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ 'ਵਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਗਲੋਂ ਜਾਦੂਈ ਧਾਗਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਆਦਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਥਣਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੜ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।'[15] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼

[13] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਗਿ**ਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ : ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਆਲੋਚਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,** 1993, ਪੰਨਾ 396

[14] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ**, **ਪਟਿਆਲਾ**, 1969, ਪੰਨਾ 85

[15] ਦੇਖੋ :

ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ 'ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ' ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਦੂਈ-ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ 'ਵਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਿਉਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ? ਅਗਰ ਜ਼ਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਜੋਗੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਦੀ ਹੋਈ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਲੜਕੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਝੂਠ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੜਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਜੀ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਲੜਕੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਕ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੋ ਸਾਲ ਤਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ :

ਸੰਤ ਚਿੰਤਾ ਮਿਟਾਵਣ ਜੋਗ ਹੈ॥ ਬਚਨ ਹੋਆ ਮਹਾਰਾਜ ਸਮਰਥ ਹੈ॥ ਚਾਹੇ ਤੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਾ ਪੁਰਖ ਕਰੇ॥ ਚਾਹੇ ਪੁਰਖ ਕੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਰੇ॥ ਤੂੰ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨ ਕਾ ਧਿਆਨ ਕਰਿ॥ ਭਗਵਾਨ ਕੇ ਭੇਖ / ਕਾ ਜੋ ਸੰਤ ਆਵੈ ਤਿਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ॥ ਛਲ ਨਹੀ ਕਰਨਾ॥ ਭੇਖ ਮੋ ਅਲੇਖ ਹੋਤਾ ਹੈ॥ ਇਸ ਲੜਕੇ ਕੋ ਇਸ ਤਾਲ ਮੋ ਇਸਨਾਨ ਕਰਵਾਇ॥ ਜਬ ਉਸ ਬਸਤ੍ਰ ਬੇਟੀ ਕੇ ਉਤਾਰੇ ਤਾ ਉਸਕੇ ਅੰਗ ਲੜਕਿਆ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਆਏ॥[16]

ਇਸ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਦਿੱਬ-ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਤ ਹੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਰਾਣੀ ਨੂੰ 'ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨ' ਵੱਲ ਸਿਮਰਤੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ

(ੳ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ**, **ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ**, **ਤੀਜੀ-ਐਡੀਸ਼ਨ**, 2010, ਪੰਨੇ 152-53

(ਅ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 74-79

(ੲ) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ,** ਪੰਨੇ 124-25

[16] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 403-04

ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਲੜਕਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਿੱਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ-ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭੁੱਖ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖੱਖੜੀਆਂ ਖਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਲੋੜ ਹੈ ਉਨ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਖਾਂਈ ਪੱਲੇ ਨਾ ਬੰਨੀ। ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ :

ਮਰਦਾਨਾ ਲਗਾ ਤੋੜ ਤੋੜ ਖਾਵਨ। ਜਿਉ ਜਿਉ ਖਾਵੈ ਤਿਉ ਤਿਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੁਆਦ ਆਵੈ ਛੋਡਿ ਸਕੇ ਨਾਹੀ। ਪਰ ਕਿਤਨੀਆ ਕੁ ਖਾਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੁਆਦ ਜੇ ਲਗਿਉਸੁ ਤੋੜ ਤੋੜ ਪਲੇ ਭੀ ਬਧੀਉਸੁ। ਉਹ ਤਾਂ ਬਿਖ ਸੀ ਪਰ ਬਚਨੁ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।[17]

ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਬਿਖ ਰੂਪੀ ਵਸਤ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨੀਆਂ ਖੱਖੜੀਆਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਖੱਖੜੀ ਤੋੜ ਕੇ ਮਰਦਾਨੇ ਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'[18] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ'[19] ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਲੱਛਮਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਸੀਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਦਿਖਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।'[20]

ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ/ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਹੀਰੇ-ਮੋਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋੜੇ ਦਿੰਦੇ

---

[17] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 152

[18] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 95-98

[19] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 437

[20] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 456

ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ।'[21] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੂਲੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੂਲੇ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਪੱਥਰ ਰੁਪਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'[22] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਜਿੱਤੇ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਢੀਮਾਂ ਤੋਂ ਰੁਪਏ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[23] 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਘਟਨਾਵੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ 'ਕਲਯੁਗ ਕੇ ਬਾਲਕੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਡੱਬੀ ਦੇ ਕੇ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀਰੇ-ਮੋਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਡੱਬੀ ਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੀਰੇ-ਮੋਤੀ ਠੀਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'[24] ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਗਤ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਥਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀਆ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਅਨੇਕ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪੇੜ-ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ।

'ਸਰਪ ਛਾਇਆ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਸੱਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਛਾਂ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।'[25] ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੱਪ ਨੂੰ ਪੀਰ (ਗੁੱਗਾ) ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੱਪ ਆਪਣੇ ਫਣ ਦੀ ਛਾਂ ਕਿਸੇ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਦਾ

---

[21] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 363

[22] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 429

[23] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 396

[24] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 175-76

[25] ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ, **ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਦਾ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਨ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੰਪਾਦਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ**, 1986, ਪੰਨੇ 177-79

ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਜੰਗਲ-ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਲੰਘੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। 'ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉੱਥੇ ਗਿੱਦੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।'[26] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵੀਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਮੱਛ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।'[27] ਇੰਞ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

'ਬਿਰਛ ਦੀ ਛਾਂ ਨਾ ਫਿਰੀ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਪਹਿਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਹੇਠ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਢਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਰਖ਼ਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸਥਿਰ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।'[28] ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ-ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਇਸੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧੀਨ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀ ਛਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਫਿਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਕ ਸਫਲ ਜੋਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜਲ, ਅਗਨੀ, ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।"[29] ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਸਾਖੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੋਗੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

---

[26] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 206-07

[27] ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ (ਸੰਪਾ.), ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1969, ਪੰਨੇ 260-61-62

[28] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 28

[29] ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, **ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਤਾਤਵਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੋਰਡ**, **ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ**, 1992, ਪੰਨਾ 164

'ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਸਤਾਰਾ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਜਦੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉੱਥੇ ਇਕ ਕੌਤਕ ਇਹ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਧਰਿਆ ਘੜਾ ਉਤਰਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਥਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ :

ਤਬਿ ਗੁਰੁ ਕੀ ਪੈਰੀ ਆਇ ਪਈਆ। ਗਲ ਵਿਚਿ ਪਲਾ ਪਾਇ ਕਰਿ ਖੜੀਆ ਹੋਈਆ। ਆਖਿਣ ਲਗੀਆਂ : 'ਅਸਾਡੀ ਗਤਿ ਕਿਉ ਕਰਿ ਹੋਵੈ ? ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਆਹੁ ਸਿਰਹੁ ਘੜਾ ਕਿਉ ਕਰਿ ਉਤਰੈ ?' ਤਬਿ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ : 'ਵਹਿਗੁਰੂ ਕਰਿਕੈ ਇਸ ਦਿਅਹੁੰ ਸਿਰਹੁੰ ਘੜਾ ਉਤਾਰਹੁ। ਅਤੇ ਤੁਸਾਡੀ ਭੀ ਗਤਿ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਹੁ'।[30]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਰਿੱਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਜਾਂ ਕੌਤਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਘੜਾ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ, ਸਗੋਂ 'ਵਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲੋਕ-ਅਵਚੇਤਨ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ 'ਵਹਿਗੁਰੂ' ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਿੱਧਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਕਥਾ ਉਸਾਰਨ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਕੇ ਸਾਖੀ-ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਥੀਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸੰਜੋਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਸੈਦਪੁਰ ਦੀ ਬੰਦ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨਾਜ ਪੀਸਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਚੱਕੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚੱਲਣ ਲੱਗ

[30] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 74-79

ਪੈਂਦੀ ਹੈ।'[31] ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਪੰਡ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਹੱਥ ਭਰ ਉੱਪਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।'[32] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਠ ਵਿਚ 'ਕਾਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰ ਘੁਮਾਉਣ ਨਾਲ ਮੱਕੇ ਦਾ ਮਹਿਰਾਬ ਵੀ ਘੁੰਮ ਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ'[33] ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਬਰ ਵੱਲ ਪੈਰ ਕਰਕੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਮੁੱਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਧਰ ਉਹ ਪੈਰ ਕਰੇ ਉੱਧਰ ਹੀ ਕਬਰ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।'[34] ਇੱਥੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਉਸ ਬਿਰਤੀ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਮੂਰਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਉਸਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਮੱਕਾ ਜਾਂ ਕਬਰ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ-ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

'ਕਉਡਾ ਰਾਖਸ਼' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਕੌਡਾ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਤਲ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਧੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਤਪਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਪਾਰ-ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਤਪਦਾ

---

[31] ਦੇਖੋ :-

(ੳ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 122

(ਅ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 280

(ੲ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 365

[32] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 121-22

[33] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 261

[34] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 186-87

ਕੜਾਹਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'[35] ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਲੋਕ ਬੋਲ ਕੇ ਤਪਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੜਾਹਾ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਖਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੀ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'[36] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ 'ਅਗਨੀ' ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਖੀਕਾਰ ਪ੍ਰਾਥਮਕਤਾ ਫ਼ਕੀਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਜਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਜਾਣਾ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਹਾਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਛੁਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੁਜੂ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੱਕੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਆਸਾ ਠੋਕ ਕੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[37] ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਨਾਨਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੱਕੇ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।'[38] ਇਸੇ ਸਾਖੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ 'ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ 'ਵਹਿਗੁਰੂ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'[39]

---

[35] ਦੇਖੋ :-

(ੳ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 231

(ਅ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 156-57

(ੲ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 352

[36] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 154-55

[37] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 411-12

[38] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 184

[39] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 191

'ਉਦਾਸੀ ਦਖਣ ਕੀ, ਸੈਦੋ, ਸੀਹੋ ਤੇ ਵਰੁਣ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਸੈਦੋ ਤੇ ਸੀਹੋ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਖ ਖ਼ੁਆਜੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਖ਼ੁਆਜੇ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ-ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੈਦੋ ਤੇ ਸੀਹੋ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'[40] ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਆਜੇ ਨੂੰ ਜਲ ਦਾ ਦੇਵਤਾ (ਪੀਰ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਪੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖ਼ੁਆਜੇ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ 'ਖੂਹ' ਆਦਿਕ ਪੁਟਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਖੀ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਲੋਕ-ਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਬਿੰਬ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਠਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਜਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ, ਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਇਕ ਮੱਛ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।'[41] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੇਰਵਾ ਭਾਈ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਖੜਾਉ' ਅਤੇ ਮਰਦਾਨਾ 'ਰਬਾਬ' ਉੱਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।'[42] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਸਿਲਮਿਲਾ ਦੀਪ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'[43] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਜਲ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

---

[40] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 149-50

[41] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 165

[42] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 356

[43] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 177

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਮੋਏ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣਯੋਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਜੀਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਉਹ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਜੀਵਨੀ ਗੁਣ ਰਖਦਾ ਹੈ।"[44] ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਖੀ-ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ :

ਤਬਿ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ, 'ਜਾਇ ਕਰ ਇਸਦੇ ਮੁਹਿ ਉਪਰਿ ਹਥੁ ਫੇਰਹੁ, ਵਹਿਗੁਰੂ ਆਖਹੁ'। ਤਬਿ ਉਨਾ ਆਗਿਆ ਮਾਨੀ ਜਾਇ ਹੱਥੁ ਫੇਰਿਆ, ਤਾਂ ਹਾਥੀ ਉਠਿ ਖੜਾ ਹੋਯਾ।[45]

ਇੱਥੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਕਿਸੇ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਜੀਵਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ 'ਵਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੰਤਰ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਖੀਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਸਾਖੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਥੀਮਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਿਵਨਾਭ, ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੀਵਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[46]

ਲੋਕ-ਮਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ "ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਅਕਸਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।"[47] ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

---

[44] ਕਮਲਜੀਤ ਗਰੋਵਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 99

[45] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 57

[46] **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 166-67

[47] ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 146

ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਜੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਂਗ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ ਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹਾਂ ਜੀ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨੋਗੇ, ਹਾਂ ਜੀ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਾਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੜ੍ਹਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਉਥੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੜ੍ਹਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕੱਪੜਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਪੜੇ ਹੇਠ ਕੋਈ ਮੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਸਦਕਾ ਹੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।'[48]

'ਸ਼ਿਵਨਾਭ, ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਸ ਰਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖਵਾਏ। ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਭ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਚੰਦ੍ਰ ਕਲਾ, ਨੂੰਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੰਕਾ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰੜੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਿਦਕ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[49] ਇਉਂ, ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਖੇਡ ਰਚਾ ਕੇ ਕਰੜੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਖੀ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।'[50]

ਬਨਸਪਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

---

[48] ਪਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਪੋਥੀ ਚਤਰਭੁਜ,** 148-52

[49] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 166-67

[50] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 437

'ਖੇਤ ਹਰਿਆ ਹੋਣਾ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਖੇਤ ਉਜਾੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੇਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੇਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।'[51] ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਪੁਰਸ਼ ਮੁਰਝਾਈ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੱਕੇ ਦਰਖ਼ਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ 'ਇਕ ਥਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੁੱਕੇ ਬੁਹੜ ਦੇ ਥੱਲੇ ਧੂਣੀ ਲਗਾਕੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁੱਕਾ ਬੁਹੜ ਹਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'[52] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ ਛੂਹ ਨਾਲ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਪਏ ਨੌਲੱਖੇ ਬਾਗ'[53] ਅਤੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਸ਼ਰੀਹ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਹਰੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਆਉਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।'[54] ਉਪਰੋਕਤ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਸੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਹਨ।

ਆਹਾਰ-ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਦੀ ਇਕ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਆਹਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਤ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤਜੱਸਵੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਹਾਰ-ਸੰਜਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ:

> ਦੁਤੀਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀਤੀ ਦੱਖਣ ਕੀ, ਅਹਾਰੁ ਤਲੀ ਭਰਿ ਰੇਤ ਕੀ ਕਰਹਿ।[55]

---

[51] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 26-27

[52] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 63

[53] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 165

[54] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 202

[55] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 149

ਇਤੈ ਜੁਗਤਿ ਬਰਸ ਦਿਨ ਗੁਦਰਿਆ ਅਹਾਰੁ ਅਕ ਦੀ ਖਖੜੀ ਇਕਾ ਖਾਣੀ ਇਕ ਤਲੀ ਰੇਤ।[56]

ਤਬ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹੀਨੇ ਚਾਰਿ ਪੰਜਿ ਹੋਏ, ਨ ਅੰਨ ਹੀ ਜੇਵੇ, ਨ ਕਿਸੀ ਸਉ ਬੋਲ। ਨ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ਨ ਪੀਐ, ਬੈਠਾ ਹੀ ਰਹੈ।[57]

ਅਰੁ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਆਪ ਪਾਉਣ ਅਹਾਰੀ ਰਹਦੇ ਥੇ। ਜਿਥੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੋਦਾ ਤਿਥੇ ਮੂੰਹ ਚੋਲਦੇ। ਨ ਤਉ ਪਉਨ ਅਗਾਰੀ ਰਹਦੇ।[58]

ਲੋਕ-ਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਹਰ-ਸੰਜਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਲਈ ਉਹ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਆਹਾਰ-ਸੰਜਮ ਹੈ।...ਆਹਾਰ-ਸੰਜਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇੱਛਾਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ...ਆਹਾਰ-ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।"[59] ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਾਂ ਮ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਝ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੇਈਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਨਾ ਕੋ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਾਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਖਾਨ ਕੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਖਾਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ

---

56 ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 23

57 ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 45

58 ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 153

59 ਉਧਰਿਤ-ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 138

ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਾਜੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੇਸੀ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਾਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਾਜੀ, ਖਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਖਾਨ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ’ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖਾਨ ਜੀ ਜਦੋਂ ਕਾਜੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਇੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਘਰ ਸੂਈ ਘੋੜੀ ਦੀ ਵਛੇਰੀ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੈਰੀ ਪੈ ਗਿਆ।’[60] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਨਵਾਬ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।’[61] ਇੰਞ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕਾਜੀ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੁੱਝੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਗ਼ੈਬ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਿੱਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ/ਫਕੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ‘ਇਕ ਵਾਰ ਮਰਦਾਨਾ ਜੰਗਲ-ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਛੱਪੜੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਕੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਵਸਤਾਂ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।’[62] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਮਖਦੂਮ ਬਹਾਦਵੀ’ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ‘ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ‘ਇੱਕੀ ਭਾਂਡੇ’ ਉੱਤਰਨ ਦਾ

---

[60] **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 43-49

[61] ਦੇਖੋ :-

(ੳ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 88-90

(ਅ) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 118

(ੲ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 341-42

[62] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 208

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।'[63] ਇੰਞ ਹੀ, 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਧਾਂ-ਨਾਥਾਂ ਵਲੋਂ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਲੋਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।'[64] ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਰਲੱਭ ਜਾਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੀ ਮਿਹਰਵਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਰੇਤ ਫਰੋਲ ਕੇ ਇਕ ਲਾਲ ਕੱਢਦੇ ਹਨ।'[65]

ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਰਾਮਾਤੀ-ਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ (ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ) ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੀ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਨ।'[66] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਘੋਹ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ-ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।'[67] ਇੰਞ ਹੀ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ,[68] ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨੇ,[69] ਬਲੀ ਕੰਧਾਰੀ[70] ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੁਗਾਂ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਾਨਣ ਹੈ। 'ਸੈਦਪੁਰ ਦੀ ਬੰਦ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਬਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ

---

[63] **ਉਹੀ**

[64] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 156

[65] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 320

[66] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 82-100

[67] **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 196-97

[68] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 100

[69] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 172

[70] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 117

ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[71] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਭਵਿੱਖਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।'[72] ਇੰਞ ਹੀ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੰਦਾਲ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।'[73] ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ,[74] ਫ਼ਕੀਰ ਮਖ਼ਦੂਮ ਬਹਾਵਦੀ,[75] ਸਾਲਸ ਰਾਇ ਜਵਾਹਰੀ,[76] ਮੂਲੇ ਖੱਤਰੀ[77] ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਵਿੱਖਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਰਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਤਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਸੂਚਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।'[78] ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਨਿਸਤਾਰਾ' ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਰਾਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਰਾਧ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਪਿਤਾ

---

[71] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 270

[72] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 420

[73] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 266

[74] ਦੇਖੋ :-

(ੳ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 65

(ਅ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 133-35

[75] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 198-201

[76] ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 362

[77] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 517

[78] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 156

ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਫਲਾਣੀ ਥਾਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ-ਪਿਆਸਾ ਬਘਿਆੜ ਦੀ ਜੂਨੀ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[79]

ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਕੋਲ ਵਰ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵੀ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ 'ਪਾਲੀ ਨੂੰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'[80] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਸੈਦ ਪੁਰ ਦੀ ਬੰਦ ਵਿਚ ਕੈਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਬਕੁਰਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਚਲਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[81] ਇੰਝ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਹੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪਹਾਜਾਂ ਨੂੰ ਰੋਗ ਰਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।'[82] ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿੰਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ :

[79] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 135-37

[80] ਦੇਖੋ :

(ੳ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 67

(ਅ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.) ਅਤੇ ਹੋਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 88-90

[81] ਦੇਖੋ :

(ੳ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.) ਅਤੇ ਹੋਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 287

(ਅ) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 57

(ੲ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 366

[82] ਦੇਖੋ :

(ੳ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 114

(ਅ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 302

ਰਾਣੀ ਕਹਿਆ ਮੇਰੇ ਘਰਿ ਪੁਤ੍ਰ ਕੋਈ ਨਹੀ ਹੋਦਾ॥...ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਸੰਤਾ ਅਗੈ ਨਿਵ ਚਲ॥ ਜੇ ਪਰਮੇਸਰ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੇਵੇ ਸੋ ਸਹਣਾ॥ ਰਸਨਾ ਕਰਿ ਸਭ ਸੋ ਨੂ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਾ॥ ਬਾਬੇ ਦੋ ਲੋਗ ਇਕ ਲਾਚੀ ਦਿਤੀ॥ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ ਦਿਤਾ॥ ਦੋਇ ਬੇਟੇ ਤੇ ਇਕ ਬੇਟੀ ਹੋਵੇਗੀ॥[83]

ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਲਾਚੀਆਂ ਅਤੇ ਲੌਂਗ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ (ਸਤਿਨਾਮ) ਜਾਪ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਵਰਦਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਫਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਔਲਾਦ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਣਿਆਂ-ਪਛਾਣਿਆ ਮੋਟਿਫ਼ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਰ ਸਿੱਧਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਅਚੇਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਖੀ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹਰੇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਈਆਂ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਰਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਕੌਡਾ ਰਾਖਸ਼ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਗੁਰੂ (ਸੰਤ-ਫ਼ਕੀਰ) ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਜੂਨੀ ਆਉਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਉੱਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਕੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।'[84] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਾਖੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂਲਾ ਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੂਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ। ਘਰ ਅੰਦਰ ਲੁਕਿਆ

---

[83] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 440

[84] **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 396

ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੱਪ ਦੇ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'[85] ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਮੂਲੇ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਘਰੇ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੂਲਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਹੀ, 'ਕਰੋੜੀਆ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਨ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।'[86] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਵਿਚਲੀ 'ਅਗੈ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਨੂੰ ਚਲੇ' ਨਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[87]

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਮਨ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਜਿਹਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ : ਖੜ੍ਹਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤਰਨਾ, ਟੋਪੀ ਦਾ ਬੋਲਣਾ ਆਦਿ। ਲੋਕ-ਮਨ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀਕਾਰ ਨੇ ਤਿੰਨ, ਪੰਜ, ਸੱਤ, ਨੌ, ਬਾਰਾਂ, ਚੌਦਾਂ ਤੇ ਚੁਰਾਸੀ ਆਦਿ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਿੱਤ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

---

[85] ਦੇਖੋ :

(ੳ) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 76-78

(ਅ) ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 518-19

[86] ਦੇਖੋ :

(ੳ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 141

(ਅ) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 57-60

(ੲ) ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 132-33

(ਸ) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 375

[87] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ (ਸੰਪਾ.), **ਉਹੀ,** ਪੰਨੇ 180-33

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਗਿਦਦੇ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਜਾਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਥਕ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਿਆਂ ਅਨੇਕ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਥਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੰਮੂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ

(ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

❑ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
❑ ਡਾ. ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤਬਾੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। 1970 ਈ. ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੁਲਕ ਭੁੱਖਮਰੀ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰੜੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਅ ਤੋੜਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਐਨਾ ਅਨਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੁੱਖਮਰੀ ਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋਈ ਹੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਜ਼ ਵੇਚਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਿਰੜ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ 'ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਹੇਠ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਈ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੜਫ-ਤੜਫ ਕੇ ਮਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ 1986 ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈ ਡਾਕਟਰ ਸਰਦਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜੌਹਲ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਟਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੁਝਾਅ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ"। (ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਜਨਵਰੀ 2021, ਪੰ. 8) ਪਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀਆ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਮਹਿਜ਼ ਖੇਤੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਰ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਸਦੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ, ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸੰਕਟ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ 'ਨਾਟਕ 'ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਲਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਵਿਧਾਈ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਬਤੌਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ 26 ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਚਰਚਿਤ ਕਿਸਾਨੀ ਮਸਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਗਾੜ, ਵੱਧ ਰਹੇ ਫਸਲੀ ਖਰਚੇ, ਆਮਦਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਘਾਟੇ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫਤਾਂ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਦਿੱਖ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਣਗੌਲੇ ਕਿਸਨੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ', 'ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਸੱਕਿਆਂ' ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ 'ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ' ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ' ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿੱਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਾਰੂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਭੈੜੀ ਲਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ ਬਿੱਕਰ ਹੈ। ਬਾਰੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾ ਸ਼ੇਰਾ ਦਿਨ ਭਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਰੂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਹਲਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ੇੜੀ ਬਾਰੂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਾਰੂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਬਿੱਕਰ ਦੀ ਚੱਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਅਤੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇੜੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੱਡ ਕਰਵਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਬਿੱਕਰ ਦਾ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਦਿਮਾਗ ਹੈ। ਬਿੱਕਰ ਬਾਰੂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨਾ ਚਾਹੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਿੱਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਅਫੀਮ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਚਾਟ 'ਤੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਰੂ ਪੱਕਾ ਨਸ਼ੇੜੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਅੱਗੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਨੋਟ ਕੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੱਕੀ ਰਜਿਸਟਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬਾਰੂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਡਰਾਉਂਦਾ ਧਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰੂ ਆਪਣੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਤੋਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੱਕਰ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ

ਬਾਰੂ 'ਤੇ ਬਿੱਕਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਹੋਰ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਬਾਰੂ:- ਚਾਚਾ, ਮੈਂ ਮਰਜੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਫੀਮ, ਡੋਡੇ, ਦਾਰੂ, ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਐ, ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਹ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਆਕੜੀ ਜਾਂਦੈ, ਚਾਚਾ।

ਬਿੱਕਰ:- 'ਫੀਮ ਜਿੰਨੀ ਕਹੇ ਭਤੀਜ। ਡੋਡੇ ਜਿੰਨੇ ਖਾ ਲੇਂ, ਦਾਰੂ ਜਿੰਨੀ ਪੀ ਲੇਂ। ਪਰ ਦੇਖਲਾ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਲਾਰਾ ਲਾਈ ਆਉਨੈਂ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ, ਪੱਕੀ ਰਜਿਸਟਰੀ, ਤੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨੀ ਕਰਾਈ......।

ਬਾਰੂ:- ਕਰਾ ਦੂੰਗਾ, ਚਾਚਾ ਕਰਾਦੂੰਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਸਿਰ 'ਤੇ ਧਰਕੇ ਲਜਾਣੀ ਐਂ?

ਬਿੱਕਰ:- ਠੀਕ ਐ ਮੈਂ ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਭੇਜਦੈਂ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖੀ, ਜੇ ਐਤਕੀ ਨਮਾਣੀ ਨੂੰ ਬੈਅ ਨ ਕਰਾਈ, ਤਾਂ ਪਰਨੋਟਾਂ 'ਤੇ ਜਿਹੜੇ 'ਗੂਠੇ ਲਾਏ ਐ, ਉਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਕਰਾ ਦਉਂ। (ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ, 2013, ਪੰ. 203)

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਬਾਰੂ ਵੱਲੋਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਬਿੱਕਰ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਕਿਵੇਂ ਰਹੇਗਾ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰੇ ਅਤੇ ਬਾਰੂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜੀਅ ਚਰਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੇੜਾਂ ਤੱਕ ਨਾ ਮਾਰਨ ਜਾਣ ਦੇ ਰੁਝਾਂਨ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਰਾ:- ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨੀ ਲਾਉਂਦਾ। ਖੇਤ ਗੇੜਾ ਨੀ ਮਾਰਦਾ। ਆਥਣ ਨੂੰ ਦਾਰੂ ਨਾਲ ਰੱਜ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦੈ। ਧੌਂਸ ਵਾਧੂ ਦਿੰਦੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਬਾਪੂ, ਇਹ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਫੀਮ ਵੀ ਖਾਂਦੈ।

ਬਾਰੂ:- ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਂ ਈ ਕਰੂੰ ਫੇਰ, ਜੀਹਨੇ ਮੇਰੀ ਲੱਤ ਭੰਨਣੀ ਐ, ਭੰਨ ਦੇਵੇ।

ਸ਼ੇਰਾ:- ਐਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨੀ ਹੋਣਾ ਬਈ? (ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ, 2013, ਪੰ. 197)

ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਗਹਿਣ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਹੈ ਜੋ ਬਾਰੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਿੱਕਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ

ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫਤਾਂ, ਕਿਸਾਨ ਮਾਰੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ ਤੱਕ ਸੋਚੀਆਂ-ਸਮਝੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਝੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਏ ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇੱਕਲੇ ਬਾਰੂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਬਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਅਫੀਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਨਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਿੱਕਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਧਿਰ ਉੱਭਰ ਆਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਨਵੀਂ ਉੱਭਰੀ ਧਿਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਂ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭੋਂਇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਮ, ਦਾਮ. ਦੰਡ, ਭੇਦ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀ ਹੈ। '16 ਸੰਤਬਰ 2021 ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੱਛ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੁੰਦਰਾ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿੱਲੋਗ੍ਰਾਮ ਹੈਰੋਇਨ ਫੜੇ ਜਾਣਾ, ਜਿਸਦੀ ਕੀਮਤ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਦੱਸੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਸ਼ਾ ਤਸਕਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅਮੀਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਗਰੁੱਪ ਕੋਲ ਹੋਣਾ'। (jagbain.punjabkesiri.n, 2021) ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਸਾਨ ਮੋਰਚੇ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਸੱਚਾਈ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਓਵਰਡੋਜ਼ ਨਾਲ ਮਰ ਰਹੀ ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ ਅੱਖ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਨਸਲ ਅਤੇ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੁਦ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਰੇਗਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਟਕ 'ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ' ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਰਚਿਤ 'ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ

ਰੱਜਵੀਂ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਛਿੰਦੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁੜਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਣਜੀਤ ਅਤੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ, ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ-ਦੱਸੇ ਘਰ ਤੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਘਰੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੋਟਰ ਵਾਲਾ ਕਿੱਲਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੈਅ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਦੋ ਕਿੱਲੇ ਗਹਿਣੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਨਾ ਬੀਜਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ‘ਤੇ ਰਣਜੀਤ, ਬਾਪੂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ ‘ਤੇ ਚੁਬਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਤਰਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਘਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਾਫ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖੁਦ.ਗਰਜ਼ੀਆਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਦਲ ਰਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਬਣ ਰਹੇ ਸੰਕਟ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ । ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਚੂਲ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸੇ ਪਲਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਇੰਨਾ ਕੁ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਵੈ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ ‘ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਦੀਆਂ । ਜਿਸਦੀ ਬਦੌਲਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਨਾਅ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ‘ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖਤਰਾ ਹੈ’ ਇਸ ਬਦਲਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਕਸੀਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਤਕਸੀਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਤਕਸੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਖਰਚੇ ਵੱਧਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਘੱਟਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਦੀ

ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਪਤਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਪਸੀ ਕਾਟੋ-ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਰਣਜੀਤ:- ਬਥੇਰੇ ਆਉਣਗੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਬਾਪੂ। .....ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਕਿੱਲਿਆ ਦੀ ਰਕਮ ਦਿੱਸਦੀ ਐ। ਪਰ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਚੱਲਣਗੇ।?

ਬਚਨ ਸਿੰਘ:- (ਹੱਸਦਾ ਹੈ) ਬਥੇਰਾ ਚਿਰ ਚੱਲਣਗੇ। ਜੇ ਮੁੱਕ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਅਜੇ ਬਾਰਾਂ ਕਿੱਲੇ ਹੋਰ ਹੈਗੇ ਆ। ਘਰ ਹੈਗਾ। ਬਥੇਰਾ ਕੁੱਝ ਆ ਅਜੇ।... (ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ, 2013, ਪੰ. 369)

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਬਾਪੂ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮੱਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਬਾਪੂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਹ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੇਫਿਕਰ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕੜਵਾਹਟ ਕਾਰਨ ਬਾਪੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੈ ਹੀ ਨਾਲ ਖਰਚਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਣਜੀਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਲਈ ਉਸ ਵਕਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਕਟ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਾਪੂ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਬਚਨ ਸਿੰਘ:- ਨਾ (ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ) ਉੱਕਾ ਈ ਨੀ। ਘਰ ਜਾਣ ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਂ ਘਾਣੀ ਮੁਕਾ ਦਿਓ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਹੋਰ ਸੁਣ ਲੋ। ਪੈਲੀ ਮੈਂ ਦੇਊਂ ਮਾਮਲੇ ਤੇ। ਜੇ ਇਹ ਵਾਹੂ (ਰਣਜੀਤ ਵੱਲ) ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਦੇ ਦੇਵੇ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ ਲੋੜਵੰਦ ਹੈਗੇ ਆ। (ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ, 2013, ਪੰ. 372)

'ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਸੱਕਿਆ' ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ), ਛਿੰਦਾ (ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੰਡਾ) ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ)। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰੋਖੋਂ ਥੋੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹੁਣ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ

ਉਸਦੇ ਮੁੰਡੇ ਛਿੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਕ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਧ ਤੋਂ ਧਾਗੇ-ਤਵੀਤ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਧ ਚੰਗੀ ਦਾਨ ਦਕਸ਼ਨਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਟਰੈਕਟਰ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਟਾਂ ਵੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕਲੇ ਕਾਰੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਖੇਤੀ ਲਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਗੇ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਅਕਾਰ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੋਈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਜ਼ਬਰਨ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਲੇਸ਼ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਘਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਅਤੇ ਖੇਤ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇ ਕਰ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਘਰ ਅਤੇ ਖੇਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਟਾ ਮਾਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਖੇਤੀ ਲਈ ਆਪਸੀ ਭਰਾਵੀਂ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਹਿਮਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਕਰਮ ਸਿੰਘ:- (ਅੰਦਰ ਵੜਦਾ ਹੈ) ਮਾਰਤਾ ਓਏ! ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਐਂ ਵੱਢ ਜਾਂਦੇ ਮੈਨੂੰ? ਡੱਕਰੇ ਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਅਸੀਂ। ਲਹੂ ਨਾ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ। ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਉਠ ਗਿਆ ਬਾਈ...?ਵੇਖ ਆ ਕੇ ਘਰ ਦਾ ਹਾਲ....! ਮੈਂ 'ਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜੱਗ ਤੇ ਏ....(ਡਿੱਗਦਾ ਡਿੱਗਦਾ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ)

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ 'ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਸੱਕਿਆਂ' ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ, ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਕਮਾਈ ਮਹਿਜ਼ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ

ਭਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਪਾਪੜ ਕਦੇ ਨਾ ਵੇਲੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਮਾਈਆਂ ਕਰਦਾ ਭੱਜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਔਲਾਦ ਲਈ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੇ ਵਿਆਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਔਲਾਦ ਕਿੱਥੋਂ ਆਵੇਗੀ। ਅੱਜ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਅਕਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਘੱਟ ਰਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜ਼ਮੀਨ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਭਾਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਦ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੇਗੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 'ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿੰਨੀ ਹੈ'। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾਂ ਰੱਖਣਗੇ ਤਾਂ ਵਿਆਹਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਸੋ ਉਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਉਸਦੀ ਇਸ ਸੋਚਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

ਧਰਮ ਸਿੰਘ:- ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਬਥੇਰੇ ਮੋਹ ਤੋੜਦੀਐਂ ਕਮਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਨੀ, ਐਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਿਰੜ ਕਰਕੇ ਕੱਟੀ ਗਿਆ, ਬਈ ਦੋ ਫਾੜ ਨਾ ਹੋਈਏ। ਚਾਰ ਸਿਆੜ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ।............ (ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਸੱਕਿਆਂ, 2013, ਪੰ. 315)

ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਜੱਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚਲੀ ਪਾਤਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਜਮੇਰੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਛਿੰਦੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ:-

ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ:- ਭਾਨੀ ਕੀਹਨੇ ਮਾਰਨੀ ਐਂ? ਏਥੇ ਤਾਂ ਆਵਦਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਬੇੜਾ ਬੈਠਿਐ। ਕੁੜੀ ਆਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਐ। ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿਆੜ ਨੀ ਆਉਂਦੇ। ਛੜਾ ਤਾਇਆ ਅੱਧ ਦਾ ਮਾਲਕ ਐ। ਜਏ ਖਾਣਾ ਨਾ ਮਰਦਾ ਨਾ ਸਾਡਾ ਖਹਿੜਾ ਛਡਦੈ।

ਕਿਸਨਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਭੋਲੇਪਣ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਬੈਂਕ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ

ਬੈਂਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਰਮਾ, ਛਿੰਦਾ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਦੇ ਸੰਵਾਦ, ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਕਰਮਾਂ:- ਪਰ ਚੁਰੰਜੀ ਲਾਲ ਗੁੜ ਚਾਹ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੌ ਡੂਢ ਸੌ ਦਾ ਹੋਊ- ਨੌ ਸੌ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ?

ਲਾਲਾ:- ਆਹ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਨੀ ਗੂਠੇ ਲਾ ਗਿਆ?

ਛਿੰਦਾ:- ਬਾਪੂ, ਲਾਲਾ ਤੈਨੂੰ ਬੁੱਧੂ ਬਣਾਉਂਦਾ

ਲਾਲਾ:- ਬੱਲੇ ਉਏ ਪੁੱਤਰਾ, ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਜੰਮਿਆਂ ਵੀ ਨੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਚੱਲਦੈ। ਕਰਮ ਸਿਆਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸਮਝ ਨੀ। ਬੱਚਿਆ ਪਿੱਛੇ ਨੀ ਜਾਈਦਾ ਹੁੰਦਾ।

ਕਰਮਾ:- ਏਹ ਕੀ ਆਖਦੈਂ ਲਾਲਾ? ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਏਹਨੇ ਈ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨੈਂ।

ਲਾਲਾ:- ਨਾ ਨਾ ਕਰਮ ਸਿਹਾਂ, ਇਹ ਝੂਠ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਸਾਡੇ ਦਾਦੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ, ਤੇਰਾ ਬਾਪੂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ। ਤੂੰ ਹੁਣ ਕਰਦੈਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਕਰਨਗੇ- ਤੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ—ਬਸ ਐ ਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਜਾਣੀ ਐ.....

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਖੁਸਣ ਦੇ ਡਰ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟ, ਬਦਲ ਰਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟ, ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੈਂਕਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਰਾਹੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਣਦਿੱਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ‘ਤੇ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਸਿਆਹ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਬਣਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਸਾਹਮਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. (2021, september 22). Retireved from jagbain.punjabkesiri.n: https://m-jagbain-punjabkesairi-n.cdn.ampproject.org/v/s/m.jagbain.punjabkesairi.n/naitonal/news/congress-quesitons-pm-moid--s-islence-on-gujarat-herion-case-1314947?amp_js_v=a6&amp_gsa=1&amp&usqp=mq331AQKKAFQArABIIACAw%3D%3D#aoh=16327218695085&referrer=h
2. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ. (ਜਨਵਰੀ 2021). ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ. ਪਰਵਾਸ, 6-16.
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ. (2013). ਸਾਵਧਾਨ ਅੱਗੇ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ (ਪੰਨੇ 359-374). ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ.
4. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ. (2013). ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਸੱਕਿਆਂ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ (ਪੰਨੇ 299-318). ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ.
5. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ. (2013). ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੜਕਨਾਮਾ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ (ਪੰਨੇ 191-210). ਲੁਧਿਆਣਾ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਲਜ ਬਠਿੰਡਾ।
ਮੇਲ:-jaswindersinghbrar05@gmail.com

ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਅਕਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ: ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ

❑ ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਚਰਚਿਤ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਪਾਠਕ ਲਈ ਨਵੀਂ ਆਭਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਹਿਮ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾਂ-ਚਿਤਰ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਾਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਇਸ ਵਾਰਤਕ—ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਹਜਮਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਿੱਥ ਸਿਰਜਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਾਰਤਕ—ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਓਂ ਜਿਓਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਾਰਤਕ ਅਤਿ-ਭਾਵੁਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀਆ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤੱਥ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਦਾ ਚੇਤਨ ਮੌੜ, ਆਦਰਸ਼ ਨਾਇਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਿਤੀ, ਨਿਰੋਲ ਭਾਵਨਾਵੀ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ

ਬਜਾਏ ਤਰਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਆਧਾਰਿਤ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੈਵਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਠੋਸ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਜਮੂਲਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆ ਲਈ ਅਧਿਕ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।[1] ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਮਾਨਵੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਾਰਤਕ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅੰਤ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਘੁਲ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਹਨ, ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਸਫਰ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ, ਉਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਉਸਦੇ ਸੋਮੇ ਤੇ ਉਸਦਾ ਠੋਸ ਧਰਾਤਲ।[2] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਸੀਮਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਇਸਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਫਰਕ ਆਮ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਾਲੇ ਤੱਤ, ਰੇਖਾ-ਚਿਤਰ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਤੱਤ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਪੜਾਅ-ਦਰ-ਪੜਾਅ ਸੁਰਜੀਤ ਕਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਸਥਾਨਕ ਹੋਂਦ ਵਿਸ਼ਵੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਂਨਤਰ ਉਸ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਲਫ਼ਜ ਕਿਵੇਂ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਕਲਾਮਈ ਰਾਬਤਾ ਬਣਾਉਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਹੋਰਾ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਪੜਾਅ/ਕ੍ਰਮ 'ਤੇ

ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਬਿਰਖ਼ ਬਣਿਆ ਆ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ, ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਭੂਤਵਾੜੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਦਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਮਲੰਗੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਲਾਲੀ ਦੇ ਸਾਥ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲੀ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ: ਚੱਲ ਕਵੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਚੱਲੀਏ। ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ: ਲਾਲੀ ਜੀ, ਪੈਦਲ ਈ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ: ਨਹੀਂ, ਕਥਾ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ। ਸਦਾ ਕਥਾ ਤੇ ਸਵਾਰ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਭੂਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ।[3]

ਬਿਰਖ਼ ਬਣਿਆ ਪਾਤਰ ਇਥੇ ਕਈ ਰੁੱਤਾਂ ਹੰਢਾਂਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਲੋਰਕਾ, ਸੋਫੋਕੋਲੀਜ, ਸਾਰਤਰ, ਕਾਮੂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲਫ਼ਜੀ ਸਾਂਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਤੇ ਗਲੋਬਲੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਨਵੀਆਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਹਾਸਲ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਣਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ:

ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ ਰਹਿਮਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਰਵਾਰ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਵੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।[4]

ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਮੁੱਲ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਦਾ ਖੁਲ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਜਾ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸੁੰਨੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਪੈੜ ਏਂ, ਹੁਣ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬੜਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਡਾਲੀਆ ਚੋ ਲੰਘਿਆ ਹਵਾ ਬਣ ਕੇ, ਇਸ ਅਦਾਲਤ 'ਚ ਬੰਦੇ ਬਿਰਥ ਹੋ ਗਏ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ

ਦੱਸਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਸੰਗਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਪਵਾਈ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਗੁਣਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰੇਖਾ—ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਤਰਜ਼ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੇਖਾ—ਚਿੱਤਰ ਨਿਰੋਲ ਨਿੱਜੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਬੇਲੋੜਾ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨੇੜਿਓ ਤੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਇਕ ਦੌਰ ਸੀ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਮਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ। ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਬੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ।[5]

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਵਾਰਤਾਕਾਰ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਵੈ—ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦਾ ਸਵੈ—ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਵੀ ਆਪਾ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਆਪਾ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਮੀਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬੇਗਾਨਗੀ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਨਵੀ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਮੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਾਦੂ ਉਸ ਦੀ ਤਰਾਸ਼ੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਭੱਠੀ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਕਸ਼ੀਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੁਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਰਧ—ਚੇਤਨਾ ਮਨ ਦਾ ਆਪਮੁਹਾਰਾ ਵੇਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਿਲਪ, ਸੰਚਾਰ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਉਹ ਸਿਰਫ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲਦਾ ਮਿਣਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।[6]

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਮੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ। ਮੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪ ਕਵੀ

ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਪਛਾਨਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਵੀ ਹੀ ਕਵੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰੇਖਾ–ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਸੱਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰੇਖਕ ਦਾ ਸੁਹਜ–ਵਸਤੂ ਵਲ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਿਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣਮੂਲਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਅਗਾਂਹ, ਸਮੀਖਿਆਮੂਲਕ ਵੀ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰੇਖਕ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਨਾਲ।[7] ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨਿਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਮੀਖਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ/ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗਾਏ ਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਲੋ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਵਾਦ–ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਸੰਗੀਤਕ ਭਵ–ਮੰਡਲ ਹੀ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਸੀ। ਪਾਤਰ ਮੁਤਾਬਕ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੋਲੋ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਸਾਥੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਮਿਤੋਜ, ਕੁਲਵੰਤ ਵਿਰਕ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਦੀਬ, ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਪਰਦੇਸੀ, ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਦਾਜ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰੇਖਾ–ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅਕਸ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ, ਲੇਖਣੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਘੁਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ, ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਖੋਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਦਨ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਣਦਿਖਦੇ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਔਖੀ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਸਾਡੇ ਗਿਰਦ ਅਨੇਕ ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਿਸਮ ਦੁਆਲੇ ਨਹੀਂ, ਜੀਅ ਦੁਆਲੇ ਵਲੀਆ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਹੇ ਦੀਆ

ਨਹੀਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਖੋਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੂਖ਼ਮ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।[8]

ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਘੇੜਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ਼ ਦੀ ਜੰਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜਿਆ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣਿਆ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਅਨੋਖਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਵਾਰਤਕ—ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ—ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਪੈਮਾਨਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਲੂਣਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਫ਼ਰਾਸੀਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰੇਸੀਨ ਦੇ ਨਾਟਕ ਫ਼ੀਦਰਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਯੂਨਾਨੀ ਮਿੱਥ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲੂਣਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਫ਼ੀਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣਾ ਨਾਲੋਂ ਡੂੰਘਾਈ ਵਾਲੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਫ਼ੀਦਰਾ ਵਿੱਚ ਲੂਣਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਡੂੰਘਾਈ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਫ਼ੀਦਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਡੂੰਘਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਬੁੱਧ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜੋ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਬਾਰੀਕੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ, ਜਟਿਲਤਾ ਤੇ ਬਹੁ—ਪਰਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਚਿਤਰਣ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਲੂਣਾ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਚੌਵੀ—ਪੱਚੀ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਯੂਰੀਪਿਡੀਜ਼ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰਸਤੂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤਕਾਰ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਮਿੱਥ—ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਦੁਖਾਂਤ ਲਿਖਿਆ। ਯੂਰੀਪਿਡੀਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਮਿੱਥ ਕਥਾ ਨੂੰ ਜੋ ਗੋਂਦ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਸਦਕਾ ਇਹ ਕਥਾ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ।[9]

ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਚੁੱਪ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ੋ, ਚੀਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਫਰੈਂਕਫਰਟ ਦਾ ਪੁਸਤਕ ਮੇਲਾ, ਹੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੀਰਥੋ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀਆਂ ਉਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ

ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਖ਼ੂਹ ਦਾ ਡੱਡੂ ਬਣ ਕੇ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕਵੀ, ਕਵਿਤਾ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸਟਰੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾ ਬਾਰੇ, ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ, ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ, ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਰਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਲਲ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਡੂੰਘੇ ਗਹਿਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਰਚਨਾ ਬਣ ਕੇ ਪਾਠਕ ਮਨ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਲਵੀ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰੇਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿੱਥਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜ਼ਰਬੇ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦਰਭਗਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਕੇਵੇਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਪਾਤਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਸੰਦਰਭ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬੋਧ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਨਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਵੇਗੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਛਾਣ, (ਸੰਪਾਦਕ) ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕੋ ਡਾ.ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1998, ਪੰਨਾ 146
2. ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 2011, ਪੰਨਾ 7
3. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 173
4. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 186
5. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 59—60
6. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 65
7. ਸੁਰਜ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,1987,ਪੰਨਾ 95
8. ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 2011,ਪੰਨਾ 29
9. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 43

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਰੂਰਲ ਸੈਂਟਰ ਕਾਓਣੀ

9872833906

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਔਰਤ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

❑ ਡਾ. ਕਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਜਲਿਟ ਦਿਮਾਗਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।ਇਸਦੀਆਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਮਿਲਨਵਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਸਮਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਵਸਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੱਥਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੁਰਖ ਉਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਲੋਕਾਚਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਸਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੈਤਿਕ ਅਸੂਲ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ , ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਸਵਾਧੀਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।"[1]

ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇ ਪ੍ਰਪਤ ਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

"ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਸਿੱਖਿਆ, ਆਰਾਮ, ਜੀਵਨ, ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।"[2]

ਸਮਾਜ ਵਿਵਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ

ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਸਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਹਾਮੀ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਖ਼ਾਸ ਢੰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।"[3]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਂਧਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਾਦਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨਪਰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ

ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਸਿਰਨਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਅਤੇ ਸ਼੍ਰਣੀ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ। ਮਰਦ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਲ ਦਾ ਨਰ ਅਤੇ ਔਰਤ ਮਾਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ।

"ਔਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਔਰਤ ਉਪਰ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਰੋਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[4]

ਇਸ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਉਸਦੀ ਜਿਨਸ ਦੀ ਨਸਲ ਮਰਦ ਇਸ ਪਾਸੇ ਘੱਟ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਬਾਕੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵੱਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਿਨਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਨਸਲ ਔਰਤ ਦੀ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਵਕ ਬਣਤਰ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।ਉਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਝਾਂ ਕਰ ਦਿੱਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂੜ੍ਹਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਖੋਜ ਵੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

"19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਤੱਥ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਂਹਵਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਗਵਾ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।"[5]

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁੱਤਬਾ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਹੈ।

"ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁੱਤ ਘੱਟ ਔਰਤਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਔਰਤ ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯੰਤਰਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।"[6]

ਔਰਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਉਸ ਉਪਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਮਰਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬੀਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਔਰਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਗੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

ਹਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਔਰਤ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਲਮੇਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖ-ਵਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿੱਖਦੇ ਆਏ ਹਨਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੈਕਸ, ਉਮਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ

ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੋਈ ਵਰਗ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਰਗ ਪਛੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਨਤਰ ਮੁੱਢਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ।ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਉਹ ਇਸ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰਵ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗ ਲਗਾਤਾਰ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਕਰਕੇ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। "ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੁਣ ਕਾਰਣ ਔਰਤ ਦੇਹ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਕਮਜੋਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਰਦ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।"[7] ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰੋਗੀ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਗਏ। ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਸਧਾਰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕਿੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ, ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਦਾਈਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਦਿ ਔਰਤ ਲਈ ਹੀ ਰਾਖਵੇਂ ਹੋ ਗਏ।

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਆਮਦਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਬਾਹੂਬਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਮਰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ।ਔਰਤ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਰਦ ਦੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਔਰਤ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੈਮਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੈਕਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਘਰ ਸੰਭਾਲਣ, ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਣ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ, ਘਰ ਬਨਾਉਣ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜੋ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"[8] ਇਸ ਲਈ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ

ਸਥਾਨਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਕਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮੁੱਚੀ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਦੇਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਫ਼ਰਕ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਵੱਖੋਂ-ਵੱਖਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਉਸਾਰਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਯੁਰਪੀ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧ ਬਦਲੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜਾਦੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਭਾਲਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਪਵਾ ਲਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਰੋਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕੀ ਅਤੇ ਜੋ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਅਭਾਸ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਮੀ ਔਰਤ ਦੀਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੁ ਮਧਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਸ਼ੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋ-ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚਔਰਤ ਨੂੰਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੰਦਰੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੱਛਮੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵੱਜੋਂ ਉੱਠੀ।"ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਚਨ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ।"[9] ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮ ਵਾਂਗੂ ਖੁੱਲ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਂਵਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ , ਕੰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਸੂਤਾ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ , ਅਣਵਿਆਹੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਮਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਜੰਮਦਿਆਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਦਾਜ, ਛੂਟੜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਦਰਜ਼ਾ ਦੂਜਾ ਹੋਣ ਦ ਇਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕੋਈ ਔਰਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਂਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਪੂਰਨ ਹੱਲ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਰਾਜਸੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਂਵਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਤੀ ਵਰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਹਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੂਜੈਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਜੈਲੀਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਆਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਯਾਤਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਦੂਜੈਲਾਪਨ ਚੇਤਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਔਰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਔਰਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਣੀ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਦਾ ਫਲ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਮਰਦਾਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਅਰਥਚਾਰਾ ਖੇਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਹਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੂਜੈਲੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣੇ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਔਰਤ ਵਿਧਵਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਆਂਪ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਕਾਰਨ ਬਾਂਝ ਬਣੀ ਹੋਵੇ, ਛੁੱਟੜ ਹੋਵੇ, ਵਧੇਰੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣਾ ਉਸ

ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। "ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[10] ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਚੋਣ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਔਰਤ ਦੀ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਚੋਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਘਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਰਥਿਕ ਰੁੱਤਬੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਤੱਕ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਲਈ ਉਮਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਵਿਆਹ ਚੋਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਚੁਣੀ ਜਾਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਪਰਸਪਰ ਚੋਣ ਨੂੰ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹੈ।ਪਰੰਪਰਿਕ ਔਰਤ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਸਦੇ ਅਤਿ ਘਿਨਾਉਣੇ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ, ਨਵੀਂ ਔਰਤ ਹੱਥ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸ਼ਰਤੀ ਦੇ ਦੇਣੀਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾੜਾ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੌਕਣ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸੱਟ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੂਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਪਨਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ।

ਇਉਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਦੇਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੁਰਖ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਆਰ.ਐਮ. ਮੈਕਾਈਵਰ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਐਚ. ਫੇਜ਼, ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੰਨਾ 5
2. ਯੂਲਿਆਨ ਬ੍ਰੋਮਲੇਯ, ਮਾਨਵ ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ 14
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14
4. ਸੀਮੋਨ ਦਾ ਬਾਉਵਾਰ, ਇਸਤਰੀ ਉਪੇਕਿਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 35

5. ਇਕਬਾਲ ਕੌਰ, ਫੈਮੀਨਿਸਟ, ਰੈਵੂਲੇਸ਼ਨ ਅਤਟ ਕਮਲਾ ਦਾਸ ਮਾਈ ਸਟੋਰੀ, ਪੰਨਾ 12
6. ਸੀਮੋਨ ਦਾ ਬਾਉਵਾਰ, ਇਸਤਰੀ ਉਪੇਕਿਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 36
7. ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਬਿਰਟੈਨਿਕਾ, ਪੰਨਾ 906
8. ਸੀਮੋਨ ਦਾ ਬਾਉਵਾਰ, ਇਸਤਰੀ ਉਪੇਕਿਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 36
9. ਵੀ.ਆਈ.ਲੈਨਿਲ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਖੁਲਾਸੀ ਬਾਰੇ, ਪੰਨਾ 70
10. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ, ਪੰਨਾ 8

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ)
ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਨਨਿਓਲਾ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ

❑ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਿਧਾਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ, ਆਲੋਚਨਾ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਟ ਸਿਰਜਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 576 ਨੇੜੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਰੱਖੀ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਜਗਤ ਦਾ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 21 ਨਾਟਕ, 08 ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 02 ਕਹਾਣੀਆਂ, ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲੱਗਭੱਗ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਰਤਾ ਨੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਦੀ ਲਗਨ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਇਸ਼ਕ ਨਿਭਾਇਆ। ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਕਾਮੇ ਅਤੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ।'' ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1938 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਲਈ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਪੰਜਾਬੀ ਅਣਖ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ।

1. ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

2. ਸਮਕਾਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

3. ਕੌਮੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਚਾਰ

4. ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ

5. ਸਮੱਗਰੀ ਸਰੋਤ

1. ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ - ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਵਿਚ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆਂ ਹੈ, ਉਹ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਸਿਕੰਦਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜੇਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ 326 ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੌਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੌਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਅਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕੌਮ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੀ ਅਣਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,'' ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਹਲਮ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਅੰਭੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਟੈਕਸਲਾ (ਤਖਸ਼ਿਲਾ) ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੌਜੂਦਾ

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਉਤਾਂਹ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅੰਬੀਸਾਰ ਸੀ। ਜੇਹਲਮ ਤੋਂ ਝਨਾ ਤੱਕ ਪੋਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਅੱਜਕਲ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ – ਜਿਹਲਮ, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪੋਰਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਤਕੜਾ ਰਾਜਾ ਸੀ।

2. ਸਮਕਾਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਧਾਰ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਇਸਵੀ ਪੂਰਵ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਸਮਰਾਟ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਦੋਂ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਖਾਸ ਮਕਸਦ ਜਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਕਸਦ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦਾ ਕਬਜਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੇ ਕਾਬਜ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁੰਤਤਰਤਾਂ ਸੰਘਰਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਸ ਦੌਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਭਾਵ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਦੇ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਛੋਕੜ ਕੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣੋ, ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਉਹ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਲਈ ਲੜ-ਮਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਬਾਰੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੋਰਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ,'' ਮਿੱਤਰੋ, ਹਿੰਦੀਓ ਤੇ ਛੱਤਰੀਓ। ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਕੜੇ ਹੋ ਜਾਓ। ਸਿਕੰਦਰ ਹਿੰਦ ਜਿੱਤਣ ਨਹੀ ਆਇਆ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣਾ ਹੱਥੋ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾਉਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਪ੍ਰਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਦੇਵ ਦਾਰ, ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੇ ਕਪੂਤ, ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ, ਦੇਸ਼ ਘਾਤਕ ਤੇ ਨਿਮਕ ਹਰਾਮ ਹਾਂ। ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਓ! ਮਰਨਾ ਸਭ ਨੇ ਹੈ, ਅਗੋਂ ਕੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕੀ। ਜਿਹੜਾ ਘੜਿਆ ਅਖੀਰ ਭਜਣਾਈ ਹੈ। ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰੀਏ। ਸਾਡੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਲਾਮੀਂ ਦੀ ਅੱਗ ਸਾਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਏ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੱਗ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਲਾਈ ਏ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣਾ, ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਸਾਥੀਓ ! ਸਚ ਜਾਣਨਾ, ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਹੋਣਾ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜਮਾਦਰੂ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪੌਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਚਟਾਣ ਨਾਲ ਟਕਰੌਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਅਣਖ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਛੋਕੜ ਕੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਜੋ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਸੰਵਾਦ –

ਵਾਸੂ – ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਣਾ ਰਾਜਾ। ਸੁਆਦ ਤਾਂ ਏ ਜੇ ਸਾਡੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਲੜੇ।

ਸਹਾ - ਇਹ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਸਰਪਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਭੂਤੇ ਹੋਏ ਨੇ ਆ ਕੇ ਰੋਬ੍ਹ ਜਮਾਉਣਾ ਏ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨਣੀ ਹੋਈ, ਭਾਵੇਂ ਇੰਦਰ ਚਲ ਕੇ ਆਵੇ।

ਵਾਸੂ – ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਪਾਣੀ ਭਰਦੇ ਨੇ।

ਸਹਾ – ਤਕਸ਼ਲਾ ਵਾਲਾ ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਦਾ ਏ।

ਤਾਰਾ – ਬਈ ਉਹ ਵੀ ਡਾਢਾ ਸੁਣੀਦਾ। ਦਾਰੇ ਨੇ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਦਿੱਤਾ ਏ।

ਸਹਾ – ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਓਸ ਬੇਅਣਖੇ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਦਾਰੇ ਈ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾਂ।

ਵਾਸੂ – ਸਾਡਾ ਤੇ, ਕੀ ਬੱਚਾ ਕੀ ਬੁੱਢਾ, ਤੀਵੀਆਂ ਤੱਕ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀਆਂ ਨੇ।

3. ਕੌਮੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਚਾਰ - ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਜੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ,''ਭਾਰਤ-ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੱਤ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਏ''। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਉਹ ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਨ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕਿ ਨਹੀਂ ਲੜਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਧਰਮ, ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਸੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਉਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾਂ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਲੜੇ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮੁੜਕੇ ਭਾਰਤ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਊਗਾ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ

ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀਕਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜੇ ਰਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲੜੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪੋਰਸ ਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਲੜੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਗਲ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦੀ ਰਹੂ ਅਤੇ ਅਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦਿਧਕਾਰਨਗੀਆਂ ਤਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰਚਨਾ ਮਨੋਰਥ ਪੋਰਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੋਰਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਸੰਘਰਸੀਲ ਹੋਣ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਅਣਖ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੈ।ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਜ – ਸਿਕੰਦਰ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਭਾਰਤ-ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੱਤ ਏਸ ਵੇਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਏ।

ਕੁਸ਼ਲ – ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਲੜੋਗੇ ?

ਰਾਜ – ਹਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਾਂਗਾ, ਤੇ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗਾ।

ਕੁਸ਼ਲ – (ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ) ਮੈਂ ਕੀ ਕਰੂੰ.....ਕਿਵੇਂ ਜੀਊਂ !

ਰਾਜ – ਜੋ ਕੁਝ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਰ ਕੇ ਜੀਊਣ।

ਕੁਸ਼ਲ – ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜ – ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੰਗਾਰੇ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੜ੍ਹਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲਗ ਜਾਏ, ਪੜ੍ਹਨਾਂ ਕਿਸ ਅਰਥ! ਜਿਹੜੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੀ, ਲਖ ਲਾਨ੍ਹਤ ਹੈ ਉਸ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ। ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਗਣਦਤ ਦੀ ਵਦਾਇਗੀ ਅਸੀਸ ਹੈ 'ਦੇਖ ਬੇਟਾ, ਅਣਖ ਪਾਲਣਾ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਾਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੱਤ-ਭੇਦਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ।

ਭਾਨ – ਮਹਾਰਾਜ਼, ਪੋਰਸ ਨੇ ਵੀ ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਏ।

ਅੰਭੀ – ਅੱਤ ਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵੈਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਨਾਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਡਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਏ। ਪੋਰਸ ਸਾਨੂੰ ਮਲੀਆ-ਮੇਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜੰਮਣਾ ਕੀ ਹੋਇਆ ?

4. ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ - ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦਾ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਅੰਭੀ ਵਰਗੇ ਖੜ੍ਹਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਇਸਾਈ (ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਰਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਜਾਂ ਕੌਮੀ/ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਜਾਤੀਗਤ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਹੋਣਾ ਪਊਗਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਨੀਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਕੰਦਰ – ਬਸ, ਬੰਦ ਕਰੋ। ਇਹ ਨਿਕੰਮੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਏ। ਵਿਹਲੇ ਮੌਕੇ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ੇ ਉਕਸਾਊ ਚੋਜ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਭੇਦ ਲਭਣਾ ਏ।

ਅੰਭੀ – ਮਹਾ ਸਿੰਕਦਰ, ਅਜੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਭਾਨ- ਰਾਜ-ਪਰੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਅਜੇ ਆਉਣਾ ਏ।

ਸਿਕੰਦਰ – ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੂੰ ਬੜੀ ਖੇਚਲ ਕੀਤੀ ਏ, ਪਰ ਸੱਚ ਆਖਾਂ ਇਹੋ ਜਹੇ ਚਟਪਟੇ ਚੁਹਲ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੋਹ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਚੰਮ-ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਵਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕਦੇ ਆਪਾ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਖੇਲ੍ਹਾਂ ਖੇਲ੍ਹਦੇ ਤੇ ਜੰਗੀ ਹੁਨਰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਅੰਭੀ – ਮਹਾ ਸਿੰਕਦਰ, ਇਹ ਤਾਂ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵਾ ਸੀ।

ਸਿਕੰਦਰ – ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤ੍ਰ, ਦਿਨ ਰਾਤ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚੋ ਤਾਂ ਇਹੋ ਧਰਤੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੱਲਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗ਼ੋਂ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਲਈ ਇੰਦਰ-ਪੁਰੀ ਬਣ ਜਾਏ। ਰਾਜਾ ਅੰਭੀ, ਲੋਕ-ਭਲੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਓ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਰਾਖੇ ਓ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਧਰਮ ਏ, ਜਨਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦੀ ਏ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਈ ਬਣੋ।

ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਹਲੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਾਜੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਨੇਤਾ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਜਨਤੀਵਾਨ ਲੋਕ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਓਪਰ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁੱਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਹਨ ਜੇ ਉਹ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ

ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੋਰਸ ਰਾਹੀਂ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਸੇਧ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੋਰਸ – ਹੇ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ! ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਪਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਭੋਲੀਏ ਦੋਸ਼ ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਪਿਆਰ ਦੀ ਘੁੱਟੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਬਹੁਤੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਲੀਏ, ਤੂੰ ਅੱਜ ਪਰਾਏ ਵੱਸ ਏ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾੜੇ ਨੇ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਵੈਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਨੇ। (ਪੀੜ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਜਖਮ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ) ਭਾਰਤ-ਮਾਤਾ ! ਤੂੰ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਧੌਣ ਉੱਚੀ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੀ, ਰੋ ਚਾਹੇ ਕੀਰਨੇ ਪਾ, ਤੇਰੀ ਹਾਲ ਪੁਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨੀ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਜਣ, ਤੇਰੀ ਲਾਜ਼ ਰੱਖਣ। (ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਖੜਾ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ)

ਚੰਦਰ – ਹੇ ਭਾਰਤ-ਮਾਤਾ............।

ਪੋਰਸ – ਮਾਤਾ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਪਣੇ ਭੁਲੜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾ ਦੇ ਏਕਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ......ਦੇਸ਼ ਤੁਹਾਡਾ ਏ.........ਤੁਸੀਂ ਭਰਾ ਹੋ..........ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵੱਸੋ......।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਹੁੱਤ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੋਰਸ ਉੱਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਇੱਕ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪਸੀ ਜਾਤੀ-ਵਾਦੀ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਸਮੱਗਰੀ ਸਰੋਤ - ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਅਧਾਰ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,, ''ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਏਰੀਆਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- It was then the leading seat of Hindu learning". ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਨ ਜਿਵੇਂ- Herodotus ਤੇ Ketasias ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, Mr. Crindle ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, Meroez-Arrian ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, Plutarch ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ਼ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸਮਕਾਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਕੌਮੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਚਾਰ, ਧਾਰਮਕਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਸਰੋਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸਟਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਨ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਂ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਐਸ. ਡੀ. ਗਜਰਾਨੀ — ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2014

ਕਮਲੇਸ਼ ਉੱਪਲ — ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004

ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸੱਜਣ — ਮਿਥਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ, ਤਰਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਬਰਨਾਲਾ, 2003

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ — ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਬਾਰੇ, ਕੁਲਦੀਪ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957

ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਚਿੰਤਨ, ਜ਼ੈਨ ਸੰਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1989

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1938

ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009

Romila Thapar Somanatha The Many Voices of a History, Penguin books, 2004

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪੰਜਾਬੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਾਬਾ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਨੇਬਰਹੁੱਡ ਕੈਂਪਸ, ਝੁਨੀਰ

(ਮਾਨਸਾ)

ਮੋਬਾਇਲ ਨੰਬਰ : 98784-61770

ਈ. ਮੇਲ : JASSYMANSAHIA@GMAIL.COM

❍

ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ

❑ ਡਾ. ਬਲਵੀਰ ਕੌਰ ਰੀਹਲ

ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਣਯੋਗ ਨਾਂਅ ਹੈ। 1985 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਹੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ 'ਦਾਇਰੇ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਲੰਬੇ ਨਾਵਲਿਟ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਫੇਰ 1987 ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਇਆ 'ਇਕ ਖ਼ਤ ਪਾਪਾ ਦੇ ਨਾਂਅ'। ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 2006 ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਇਆ 'ਕਦੋਂ ਆਏਂਗੀ?' ਤੇ 2021 ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?', ਜੋ ਕਿ ਬੇਹੱਦ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ। 2022 ਵਿਚ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਹੋਰਾਂ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਤੀ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ, 'ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ'।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਜੇ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?' ਦੇ ਛਪਣ ਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਲਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਗਲੈਮਰ ਬਾਰੇ ਤੇ ਗਲੈਮਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਹਨੇਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਛੋਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛੋਹੇ ਗਏ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਚਿੰਤਕ ਸ਼੍ਰੀ ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ''ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?' ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੁਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਇਸ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗਲੈਮਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਗਲੈਮਰ ਦੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਗਲੈਮਰ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। (ਕਹਾਣੀ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?' ਵਿੱਚ)।''1

ਯਾਦ ਰਹੇ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੇ 2021 ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਛੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਟੈਕਨੀਸ਼ੀਅਨਾਂ ਦੇ ਲੁਕੇ ਸੱਚ, ਦਰਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਹੁੰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰਾਂ ਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਦੇ ਦੰਭ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ, ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਮਜਬੂਰੀ' ਤੇ 'ਆਕਰੋਸ਼'। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬਾ-ਵਸਤਾ, ਅਣਛੋਹੇ-ਅਣਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੁਲਬੀਰ ਸਾਡੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਜਬੂਰੀ' ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੀਤੀ ਸਵੈ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਤੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀ-ਕੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਹੋਂਦਮੂਲਕ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੀਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਣਛੋਹਿਆ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜਾਦੂ ਹੈ ਜੋ ਪੜ੍ਹਤਕਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।''2

ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਡੇਲੀ ਸੋਪ ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਚੈਨਲਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰੋਜ਼ ਵਿਖਾਏ ਜਾਣ ਲੜੀਵਾਰ ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਫਰਕ, ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੀਆਂ ਲੋਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਟੂਡੀਓਜ਼, ਉੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਸੈੱਟ 'ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਸੀਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਡੇਲੀ ਸੋਪ, ਔਫਰਡ, ਪੈਕ-ਅਪ, ਕਾਸਟਿੰਗ, ਡਬਲ-ਲੁੱਕ, ਪਾਇਲਟ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਗਾਹਲਾਂ (ਸਾਲੀ ਰਾਤ ਕੋ ਠੁਕਵਾਤੀ ਹੈ ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੈੱਟ ਪੇ ਲੇਟ ਆਤੀ ਹੈ/ਸਾਲੇ ਚੂਤੀਏ), ਮੁਹਾਵਰੇ (ਦਿਮਾਗ਼ ਕਾ ਦਹੀਂ ਹੋਨਾ/ਜਿਸਕਾ ਲੁਬਾਨ ਜਲਤਾ ਹੈ ਨਾ, ਉਸੇ ਪਤਾ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਡ ਕੈਸੇ ਜਲਤੀ ਹੈ/ਮੈਂ ਬਜਾਤੀ ਹੂੰ ਅਬ ਇਨਕੀ ਬੈਂਡ)। (ਕਹਾਣੀ 'ਮਜਬੂਰੀ', 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?', 'ਆਕਰੋਸ਼')। ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਦਾਕਾਰੀ/ਪਰਦੇ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸਲ ਬਣਦੀ ਹੈ।''3

ਪ੍ਰੋ. ਐਚ. ਐਸ. ਡਿੰਪਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂ ਟੀ. ਵੀ. ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕਲੌਤੀ ਕਥਾਕਾਰ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੁੰਬਈ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਪੱਖ 'ਤੇ ਸੂਖਮ ਝਾਤ ਪਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਲਬੀਰ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਵਹਾਓ ਇੱਕ

ਅਲੌਕਿਕ ਤਲਿੱਸਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਿੱਧੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਜਗਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਕਥਾ-ਜਗਤ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ 'ਤੇ ਹਾਸਲ ਅਬੂਰ ਕਰ ਕੇ ਹੈ।''4

'ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਗਲੈਮਰ, ਸਿਨੇਮਾ, ਟੀ. ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਦੇ ਸਿਲਵਰ ਸਕਰੀਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੋਟੇ ਪਰਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਲਬੀਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਛੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ- 'ਕਦੋਂ ਆਏਂਗੀ?', 'ਤੂੰ', 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?', 'ਮਜਬੂਰੀ', 'ਆਕਰੋਸ਼' ਤੇ 'ਬਕ-ਬਕ'।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਚਿੰਤਕ ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਰੰਜਣ ਬੋਹਾ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਉਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਰਾਇ ਨੂੰ ਪੁਖ਼ਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ- ''ਮੁੰਬਈ ਦੀ ਫਿਲਮ ਨਗਰੀ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਜਲੌਅ ਤੇ ਗਲੈਮਰ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਲਈ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਖਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਗਰੀ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿੰਨੀ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ, ਗ਼ੈਰ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਮਾਨਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਹ ਜਾਣਦੈ, ਜਿਸਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਵਾਹ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗਲੈਮਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਮੁੰਬਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਡੀ ਕਥਾਕਾਰ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੁੱਝ ਬੇਬਾਕ ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।''5

ਸੁਕੀਰਤ ਹੋਰੀਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''ਕੁਲਬੀਰ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕਈ ਕੁੱਝ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ।''6

'ਕਹਾਣੀ-ਧਾਰਾ' ਅਪਰੈਲ-ਜੂਨ 2021 ਵਿਚ ਜਦ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਜਬੂਰੀ', ਜੋ ਕਿ ਟੀ. ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਛਪੀ ਤਾਂ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਹੋਰਾਂ ਲਿਖਿਆ, ''ਕਹਾਣੀ 'ਮਜਬੂਰੀ' ਪੜ੍ਹੀ, ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਦੁਖਾਂਤ! ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਕਮਾਨ- ਕਮਾਲ। ਕਲਾਈਮੈਕਸ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲਾ। ਐਸੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।''7

ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਘੇੜਾ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਪੱਕਿਆ ਕੀਤਾ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ, '' 'ਮਜਬੂਰੀ' ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਰੂਰ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਦਰਦਨਾਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ। ਬਾਹਰਲਾ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਭਾਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਭਾਅ।''8

ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਹੋਰੀਂ ਕਹਾਣੀ 'ਆਕਰੋਸ਼' ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, '' 'ਆਕਰੋਸ਼' ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਮਾਲ ਹੈ।''9

ਅਸਲ 'ਚ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀਆਂ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਧ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਹੋਰੀਂ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, '' 'ਮਜਬੂਰੀ' ਕਹਾਣੀ, ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ, ਜੋ ਟੀ. ਵੀ. ਤੇ ਫਿਲਮੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਹਉਮੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਜੋ ਚਮਕ ਦਮਕ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।''10

ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸ਼ਿਲਪ ਤੇ ਕਥਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਤੇ ਸਫਲ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?' ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਤਰਜੀਤ ਜੀ (ਸੰਪਾਦਕ 'ਪਰਵਾਜ਼') ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?' ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਛੂੰਹਦੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਿਰਮੌਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।''...

''ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਨੇ ਉੱਚਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।''11

'ਆਕਰੋਸ਼', 'ਬਕ-ਬਕ', 'ਮਜ਼ਬੂਰੀ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਫਿਲਮੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੇ ਉਤਰਾਅ, ਚੜ੍ਹਾਅ, ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ, ਚੁਸਤੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ, ਮਜਬੂਰੀਆਂ, ਮਰਦ ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਾਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ, ਵਿੰਗ ਵਲ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਖਹਿਸਰਦੀਆਂ, ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

'ਕਦੋਂ ਆਏਂਗੀ?' ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਲੀਹ 'ਤੇ ਤੁਰਦੀ ਅਗਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਉਹ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਜੋ ਸਟ੍ਰਗਲਰ ਐਕਟਰੇਸ ਦੇ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ਼ 'ਤੇ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼, ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬਣਦੇ-ਵਿਗੜਦੇ ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਡੋਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸਦੀ ਉਸ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਪ੍ਰਤੀ ਤਲਿਸਮੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਨੂੰ ਤਿੜਕਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਅਚੰਭੇ ਨੂੰ ਕੁਲਬੀਰ ਜਿਸ ਰੌਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ-

''ਕੰਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘੁੰਮਣ ਚੱਲੇਂਗੀ?''

ਉਹ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਹੱਥ ’ਚ ਫੜੀ ਸਿਗਰੇਟ ਐਸ਼-ਟ੍ਰੇ ’ਚ ਬੁਝਾਈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੁਸਕੁਰਾਹਟ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਨੀਮਾ ਦਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕਿਆ। ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।

‘‘ਚੱਲੇਂਗੀ? ਹੂੰ...?’’

ਗਹਿਰੀ ਮੋਟੀ ਸੈਕਸੀ ‘ਹੂੰ’ ਤੇ ਇਕ ਸਵਾਲ!

‘‘ਕਿਉਂ?’’

ਆਵਾਜ਼ ਉਸਦੇ ਗਲੇ ’ਚ ਹੀ ਫਸ ਗਈ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੁੱਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਹੇ।

‘‘ਖਾਣਾ ਖਾਵਾਂਗੇ ਇਕੱਠੇ।’’

‘‘ਫਿਰ?’’

‘‘ਫਿਰ? ਜੋ ਤੂੰ ਕਹੇਂਗੀ।’’

ਉਹ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ, ਮੁਸਕੁਰਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ’ਚ ਹੋਰ ਨਸ਼ਾ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ।

‘‘ਰਾਤ ਰਹੀਂ, ਸਵੇਰੇ ਚਲੀ ਜਾਈਂ।’’

ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਘਣੇ ਘਣੇ ਵਾਲ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਵੀਂ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਹੋਠਾਂ ’ਚ ਰੱਖ ਲਈ। ਮੁਸਕੁਰਾਹਟ ਹੋਰ ਫੈਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ, ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਫੈਨ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਸੀਰੀਅਲ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਟੀ. ਵੀ. ’ਤੇ ਜਾਦੂ ਜਗਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੀਰੀਅਲ ਦੀ ਮੋਨਟਾਜ਼ ਦੀ ਗੂੰਜ ਉਸਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁੱਝ ਹੀ ਫੁੱਟ ਦੀ ਦੂਰੀ ’ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਹੂਦਾ, ਘਟੀਆ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ।’’12

ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ‘ਮੀ ਟੂ’ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਭੈਅ ਘਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗੁਸਤਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ‘ਕਦੋਂ ਆਏਂਗੀ?’ ਵਿਚ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ‘ਤੂੰ’ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਭਰਮ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਾਇਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਵੀ ਖਾਲੀ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ-

''ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗਾ। ਹਰ ਪੌਡਾ ਉਤਰਦਿਆਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ...।''13

ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਗਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਕ-ਬਕ' ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਲਈ ਨਵੀਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੇ ਵੇਰਵੇ, ਲੋਕੇਸ਼ਨ, ਸਟੂਡੀਓ, ਕਾਸਟਿਊਮ, ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਿਹਨਤਾਨਾ, ਮਹਾਂਨਗਰ 'ਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਮਹੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕੁਲਬੀਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣੀ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਉਪ-ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ 'ਬਕ-ਬਕ', 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?', 'ਰੱਬ ਝੂਠ ਨਾ ਬੁਲਾਵੇ', 'ਮਜਬੂਰੀ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਬਕ-ਬਕ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੀ ਲੋਕੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲਈ ਸਹੀ ਡਰਾਇਵਰ ਦੀ ਚੋਣ। ਪਰ ਦੂਜਾ ਉਪ-ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਕਰੋਨਾ' ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਆਮ ਵਰਕਰ ਕਲਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਮੇ, ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕ, ਜੋ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਮੁੜ ਆਪਣੀਆਂ ਜੱਦੀ ਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ, 'ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ' ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਡਰਾਇਵਰ ਦੀ 'ਬਕ-ਬਕ' ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾਇਕਾ ਉਸ ਤੋਂ ਖਿਝੀ ਖਪੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ,

''ਅਰੇ ਮੈਡਮ ਜੀ, ਹਮ ਇਸ ਲੀਏ ਫ਼ੋਨ ਕੀਆ ਹੂ ਕਿ ਆਪ ਘਬਰਾਨਾ ਮਤ! ਯਹਾਂ ਕਾਮ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੋ ਕਿਆ ਹੂਆ? ਆਪ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਨਾ। ਹਮ ਜਾਨਤਾ ਹੂ ਆਪ ਅਕੇਲੀ ਔਰਤ ਹੋ, ਜੋ ਦੋ ਬੇਟੀਓਂ ਕੋ ਪਾਲ ਰਹੀ ਹੋ, ਅਬ ਸਾਬ ਹੋਤੇ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਬੇਟੀਓਂ ਕੇ ਪਿਤਾ ਹੋਤੇ ਤੋ ਵੋਹ ਚਿੰਤਾ ਕਰਤੇ, ਥੋੜੇ ਨਾ ਆਪਕੋ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਪੜਤੀ... ਔਰ ਹਮੇਂ ਭੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੇ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪੜਤੀ- ਭਈ ਅਬ ਹਮ ਤੋਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਪ ਕੋ ਅਪਨੀ ਛੋਟੀ ਬਹਨ ਮਾਨ ਚੁੱਕਾ ਹੂ! ਸੋ ਆਪ ਚਿੰਤਾ ਮਤ ਕਰਨਾ! ਹਮ ਹੂੰ! ਕੁਛ ਦਿਨ ਦੇਖ ਲੋ, ਕਾਮ-ਧੰਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੂਆ ਤੋ ਕੋਈ ਬਾਤ ਨਾ ਹੈ, ਹਮ ਹਮਰੇ ਗਾਂਵ ਚਲੇ ਜਾਏਂਗੇ... ਹਮ, ਹਮਰੀ ਬੀਵੀ, ਹਮਰੀ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ, ਆਪ ਔਰ ਆਪਕੀ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ, ਸਭ ਹਮਰੇ ਗਾਂਵ ਚਲ ਪੜੇਂਗੇ... ਵਹਾਂ ਹਮਰੇ ਹਿੱਸੇ ਮੇਂ ਦੋ ਖੇਤ ਆਤੇ ਹੈਂ, ਹਮ ਖੇਤੀ ਕਰ ਲੂੰਗਾ ਮੈਡਮ ਜੀ, ਔਰ ਹਮ ਆਪ ਕੋ ਔਰ ਆਪਕੀ ਬੇਟੀਓਂ ਕੋ ਭੂਖਾ ਨਹੀਂ ਮਰਨੇ ਦੂੰਗਾ... ਆਪ ਮਸੂਰ ਕੇ ਦਾਨੇ ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਚਿੰਤਾ ਮਤ ਕਰਨਾ... ਹਮ ਹੂੰ ਨਾ?...?14

ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਫੋਟਕ ਅੰਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਵੀਨਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵਰਗ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ (ਕਹਾਣੀ 'ਤੁਮ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ?'), ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਮਨ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ, ਉਦਾਸੀ ਦੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਕੁੜੱਤਣ, ਉਲਝਣ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸਟੀਕ ਰਾਇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

''ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਾਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਨੇ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀ ਨਾਰੀ ਅਬੋਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਹੈ। ਮਰਦ ਵੱਲੋਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਤੇ ਅਸਵੀਕਾਰੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਸਕੂਲ ਟਰਿੱਪ' ਦੀ ਅੰਜਲੀ, 'ਫੇਰ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ, 'ਮਾਂ ਨੀ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮਾਂ, 'ਭੈਣ ਜੀ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਰਤਾ, 'ਆਕਰੋਸ਼' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਇਕਾ, 'ਬਕ-ਬਕ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਇਕਾ, 'ਦੋ ਔਰਤਾਂ' ਦੀ ਸੁਖਬੀਰ, 'ਮਜਬੂਰੀ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਆਦਿ ਸਭ ਔਰਤਾਂ ਇਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੀ ਨਾਰੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। 'ਮਾਂ ਨੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਮਾਂ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਰਸ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖ਼ੁੱਦਾਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।''15

ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁਖ਼ਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਹਾਣੀ 'ਬਾਹਰਲੀ ਬੈਠਕ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਤਾਰੋ! ਜੋ ਦੱਬੀ ਕੁਚਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਬਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰੋਧੀ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅਪਨਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਹ ਅਪਨਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਹਾਣੀ 'ਮੇਰਾ ਘਰ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ 'ਘਰ' ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਿ 'ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਥਾਂ ਘਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਕਮਰਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। 'ਇਕ ਖ਼ਤ ਪਾਪਾ ਦੇ ਨਾਂਅ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਮਨ ਦਾ ਕਥਾਰਸਿਸ ਸੀ, ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ 'ਚ ਉਸ ਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪੋਸਟ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਲਬੀਰ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਗਿਆਨ, ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਰਸੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪਰਪਕੱਤਾ ਵੀ ਹੈ। 'ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ', 'ਕਰਜ਼', 'ਬਣਵਾਸ',

'ਭਟਕਣ', 'ਵਿਚਾਰੀ', 'ਰੱਬ ਝੂਠ ਨਾ ਬੁਲਾਵੇ', 'ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ', 'ਮਾਂ', 'ਮਿਸਿਜ਼ ਮੈਨਾ' ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ' ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਡੱਬਿਆਂ 'ਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ 'ਰੱਬ ਝੂਠ ਨਾ ਬੁਲਾਵੇ' ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੁਹੱਲਿਆਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਆਰਥੀਪਣ ਤੇ ਦੰਭ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਡੰਬਰ ਤੇ ਦੋਗਲੇਪਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਿਸਿਜ਼ ਮੈਨਾ' ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਨੌਕਰੀਪੇਸ਼ਾ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ, ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਕੁਸਕਣ ਵਾਲੀ ਨਾਇਕਾ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸੁਆਰਥ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ-ਬੁੱਝਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਇਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੁਲਬੀਰ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਨਾਲ ਬਾਵਸਤਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਬਾਹਰਲੀ ਬੈਠਕ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਧਿਰ ਦਾ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ, 'ਔਂਤਰੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਰਹਿਤਲ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜੀ ਗਈ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਜਦ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ, ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਥੱਲ੍ਹੇ ਦੱਬੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁਆ ਛੱਡਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ ਭੋਰਾ ਜੇ ਵੱਧ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬਾਲ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਾਂ ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਗੁਆ ਬੈਠੇ!

''ਉਹ ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੀ ਤੁਰ ਗਈ। ਜਦ ਡਾਕੀਏ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋਣਾ, ਉਸਨੇ ਬੀਹੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਤੇ ਮੂਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਣਾ- 'ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਛਿੰਦੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਹੈ?' ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਵੀ ਭੇਤ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਪਈ ਦੇ ਆਇਆਂ ਉਹਦੇ ਘਰੇ। ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਡਿਓੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕੀ ਜਾਣਾ।... ''ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ, ਖੌਰੇ ਕਿਹੜੀ ਰੂਹ ਸੀ ਵਿਚਾਰੀ, ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਡਰੀਏ'' ਬੀਜੀ ਨੇ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।''16

ਕਹਾਣੀ 'ਮਾਂ' ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਮਾਹੌਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੇਤਾਂ ਦੀ, ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ, ਘਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦੀ, ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਨਵੀਨ ਤੰਦ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੂਕਾਂ ਨਾਲ ਪਰੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਕੋਲ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾਸਿਕ ਸੂਝ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਕਹਾਣੀ 'ਨੂੰਹ-ਸੱਸ' ਲਿਖਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਔਰਤ ਮਨ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ (ਸੰਪਾਦਕ 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ') ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਥਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਨੋਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ

ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਥਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਰਹੀਆਂ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਬਦਲ ਗਏ ਨੇ। ਇਹ ਨਾਰੀਆਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ।''17

ਕੁਲਬੀਰ ਜਦੋਂ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਬੇਓੜਕ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ 'ਚ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਬੇਓੜਕ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?', 'ਸੂਹੀ ਸਵੇਰ', ਮੁਹੱਬਤ', 'ਇਹ ਤੂੰ ਸੀ ਇਹ ਮੈਂ ਸੀ', 'ਆਕਰੋਸ਼' ਤੇ 'ਦੋ ਔਰਤਾਂ' ਵਿਚ।

ਡਾ. ਵਨੀਤਾ ਹੋਰੀਂ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਰਾਇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪੁਖ਼ਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ''ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਮਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਕਰੁਣਾ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਇਕਲਾਪਾ, ਜੀਵਨ 'ਚ ਪਸਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ, ਤਣਾਓ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਉਸਰਨਾ ਤੇ ਢਹਿਣਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਜਣਾਵਾਂ, ਔਰਤ ਦੇ ਸੂਰਜ, ਤਿਕੋਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਣਦੇ ਵਿਸਰਦੇ, ਟੁੱਟਦੇ ਭੱਜਦੇ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਉਸਦਾ ਨਿਰੋਲ ਮੌਲਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹਾਸਿਲ ਹਨ।''18

ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕੈਨਵਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਫੇਰ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਦੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਫੈਲੀ ਤਨਹਾਈ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੱਕ ਵਸੀਹ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਕਹਾਣੀ 'ਕਰਜ਼', ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਦੋ ਬੋਲਾਂ ਲਈ ਸਹਿਕਦੀ ਇਕ ਧੀ, ਕਹਾਣੀ 'ਇਕ ਖ਼ਤ ਪਾਪਾ ਦੇ ਨਾਂਅ' ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਤਿਲ ਤਿਲ ਮਰਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤਿਲ ਤਿਲ ਮਰਦੀ ਇੱਕ ਧੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦਿਖਣ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਜਦੋਂ ਭੁੱਬ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ,

''ਹਾਂ... ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਹੁਣ... ਹੋਇਆ ਜੀਉੜਾ ਉਦਾਸ...''19 ਕਹਾਣੀ 'ਹੋਇਆ ਜੀਉੜਾ ਉਦਾਸ' ਵਿਚ। ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਗ਼ਿਲੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ, ਬਣਦੇ ਵਿਗੜਦੇ, ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ-ਪਹੁੰਚਦੇ, ਮੁੜ ਇਕ ਸੋਚ ਨਾਲ, ਇੱਕ

ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਨਨਾਣਾਂ-ਭਰਜਾਈਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੂੰ ਵੀ ਖਾ ਲੈ' ਤੇ 'ਦੋ ਔਰਤਾਂ' ਵਿੱਚ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ (ਸੰਪਾਦਕ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ') ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸ਼ਤ-ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ,

''ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵਿਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਚੌਂਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹੰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜਾਦੂ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ।20

ਟਿੱਪਣੀਆਂ-ਹਵਾਲੇ

1. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ 'ਪ੍ਰਵਚਨ', ਅੰਕ 85, ਬੈਕ ਪੇਜ
2. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ਦੀ ਫੇਸ ਬੁੱਕ ਵਾਲ, 7 ਜੂਨ, 2021
3. ਡਾ. ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ, ਅੰਕ 226, ਮਈ-ਜੂਨ, 2021, ਸਫ਼ਾ 61-62
4. ਪ੍ਰੋ. ਐਚ. ਐਸ. ਡਿੰਪਲ ਦੀ ਫੇਸ ਬੁੱਕ ਵਾਲ, 30 ਮਈ, 2021
5. ਨਿਰੰਜਣ ਬੋਹਾ ਫੇਸ ਬੁੱਕ ਵਾਲ ਤੋਂ, 28 ਅਕਤੂਬਰ 2021
6. ਸੁਕੀਰਤ ਜੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਵਾਲ ਤੇ, 13 ਸਤੰਬਰ, 2021
7. ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਜੀ ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਵਾਲ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ, 13 ਜੁਲਾਈ 2021
8. ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਘੇੜਾ ਜੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ, ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਵਾਲ 'ਤੇ, 28 ਜੁਲਾਈ 2021
9. ਜਤਿੰਦਰ ਹਾਂਸ ਜੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਵਾਲ 'ਤੇ, 17 ਮਈ 2021
10. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, 'ਮੀਰਜ਼ਾਦਾ', ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਅੰਕ 2021, ਪੰਨਾ 48
11. ਅਤਰਜੀਤ, ਸੰਪਾਦਕ 'ਪਰਵਾਜ਼', ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਅੰਕ 2021, ਪੰਨਾ 102 ਤੇ 104
12. 'ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ 'ਕਦੋਂ ਆਏਂਗੀ?', ਪੰਨਾ 101
13. ਉਹੀ, ਕਹਾਣੀ 'ਤੂੰ', ਪੰਨਾ 122
14. ਉਹੀ, ਕਹਾਣੀ 'ਬਕ-ਬਕ', ਪੰਨਾ 289
15. ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ', ਅਪਰੈਲ-ਜੂਨ 2022, ਪੰਨਾ 154

16. 'ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ 'ਔਂਤਰੀ', ਪੰਨਾ 45-46

17. ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਸੰਪਾਦਕ 'ਕਹਾਣੀ-ਧਾਰਾ', ਅੰਕ 64-65, ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2022, ਬੈਕ ਪੇਜ

18. ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ', 2 ਅਕਤੂਬਰ 2022, ਪੰਨਾ 4-5

19. 'ਕੁਲਬੀਰ ਬਡੇਸਰੋਂ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ 'ਹੋਇਆ ਜੀਉੜਾ ਉਦਾਸ', ਪੰਨਾ 113

20. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ, ਸੰਪਾਦਕ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ', ਅੰਕ 69, ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ 2021, ਬੈਕ ਪੇਜ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ,
ਐਸ.ਜੀ.ਜੀ.ਐਸ. ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,
ਮਾਹਿਲਪੁਰ।

‘ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਨਦੀਆਂ’ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ

❑ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿੱਚ ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਨਦੀਆਂ’ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਰਾਤ ਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪਿਛਲਝਾਤ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ ਚੰਡੀਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਤੇ ਸਿਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਚੰਡੀਪੁਰ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਪਾਤਰ ਕੈਪਟਨ ਹੁਨਰ ਦੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਡਰ ਫੌਜੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁਆਰਟਰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿੱਚ ਡਰੇ, ਸਹਿਮੇ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਘਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਫੌਜੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅੰਦਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਕਮੀ ਧਿਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਿਤ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦਬਦਬਾ (ਦਮਨ) ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਹਿਮਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਐਨਤੋਨੀਉ ਗ੍ਰਾਮਸੀ (Antonio gramsci) ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਦਮਨ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਲਬਾ (Hegemony) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਹ ਜਮਾਤ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਧੌਂਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ (Idealoigcal Hegemony)

ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਸੱਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[1] ਫੌਜ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੌਜੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫੌਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਜਾਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਬਣੇ ਰਹਿਣ। ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਰੈਂਕ ਸਿਸਟਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੈਂਕ ਸਿਸਟਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪੂਰੇ ਬਲਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਉੱਪਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਖ ਔਰਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਔਰਤ ਦੁਜੈਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹਾਸ਼ਿਆਗਤ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂਕਿ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਰੈਂਕ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਗੁਰਮੇਲ ਕੌਰ ਦੇ ਫੈਮਿਲੀ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੈਂਟਰ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਹੇ ਬੋਲ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

"ਮੇਮ ਸਾਬ! ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿਉਗੇ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਕਦੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਓਗੇ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਟਵਾਉਣਾ ਪਊ। ਜੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਕੁਆਰਟਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ।"[2]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੇਲ ਕੌਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰੂਪ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਰੈਂਕ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰਮੇਲ ਕੌਰ ਚੇਤੰਨ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਫੌਜੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਫੋਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਅਵਸਰ 'ਤੇ 'ਬੜੇ ਖਾਣੇ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਰੈਂਕ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ 'ਬੜੇ ਖਾਣੇ' ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦੌਰਾਨ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੌਜ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕ ਸੈਨਿਕਾਂ ਲਈ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਮਿਆਣੇ ਵੱਖਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। 'ਬੜੇ ਖਾਣੇ' ਦੌਰਾਨ ਹੌਲਦਾਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਿੰਦਰ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਮਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਬੈਠੀਆਂ ਦੇਖ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੌਜ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੌਲਦਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿੰਦਰਪਾਲ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਮਿਆਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿੰਦਰਪਾਲ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਔਰਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਨਾਲ ਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਫੌਜ ਅੰਦਰਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੀ ਦੂਜੈਲੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਿਜ਼ ਤੂਰ ਦੇ ਬੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

"ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੌਜੀ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਨਈਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਪਤੀ ਕੈਪਟਨ ਹੈ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਕੈਪਟਨ ਹੈ। ਜੇ ਪਤੀ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਰੈਂਕ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।"[3]

ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਇੱਕ ਨੁਕਤਾ ਫੌਜੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹੈ। ਫੌਜ ਵਿਚਲਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦੀ ਤਵੱਕੋ ਫੌਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਫ਼ਸਰ ਰੈਂਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਬਣ ਕੇ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਔਰਤ ਦੀ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੌਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਫੌਜੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਿਆਨੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਤਾਂ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ ਪਿਓ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੀਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰਨਾਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਤਸ਼ੱਦਦ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰਨਾਮ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੀਤਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦੇ ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਦੂਜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਸਵਰਨੀ ਘਰੇਲੂ ਔਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਤੀ ਬਲਕਾਰ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਹੈ। ਸਵਰਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਮਾਂ ਪਿਓ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਸਵਰਨੀ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਹੁਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸਵਰਨੀ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸਵਰਨੀ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਨੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ

ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਨੀ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤੀ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਸਵਰਨੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਪਿੱਛੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

"ਉਹ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਸੱਸ-ਸਹੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾਵਾਂ। ਇੱਕ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਦੋ ਘਰ ਕਿਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਣਗੇ? ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ। ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਭੇਜਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਊ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦਾ ਘਰ ਵੱਸਣ ਨਾ ਦੇਣ।"[4]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਵਰਨੀ ਦੇ ਬੋਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਪਿੱਛੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਹਿੱਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵੰਡੀ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਮਰਦ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਸਵਰਨੀ ਤੇ ਜੀਤਾ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਸ਼ੱਦਦ ਸਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਰੂਪ ਔਰਤ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਗੁਪਤਾ ਪਤੀ ਕੈਪਟਨ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੀ ਹੈ। ਕੈਪਟਨ ਗੁਪਤਾ ਜੋ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਗੁਪਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

"ਮੂਰਖ ਫੌਜੀ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲੀ ਫਿਰਦੇ। ਧਰਤੀ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ, ਜਿਹੜਾ ਵਾਹ ਲਵੇ।"[5]

ਇੱਥੇ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਬੋਲ ਪਿਤਰਕੀ ਸੱਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਧੀਨ ਮਰਦ ਬਹੁ-ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਔਰਤ ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀਵਰਤਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਗੁਪਤਾ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੀ ਜੋ ਮਰਦ ਪੱਖੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ, ਭਾਵੁਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਗੁਪਤਾ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਕੋਲ ਰੁਤਬਾ, ਪੈਸਾ ਤੇ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਆਮ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਲੱਬਾਂ, ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਅਦਿੱਖ ਪੱਖ ਜਿਵੇਂ ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਐਸ਼ੋ ਆਰਾਮ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀਪਣ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਜੀ-ਹਜ਼ੂਰੀ, ਚਾਪਲੂਸੀ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਅਧੀਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਉੱਚ ਰੈਂਕ ਅਫ਼ਸਰ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੇ ਰੈਂਕ ਅਫ਼ਸਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (ਸੱਤਾ) ਰਾਹੀਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਦਮਨ (ਸੱਤਾ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਭਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਸਵਾਰਥੀਪਣ ਸਿਰਫ਼ ਫੌਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੰਜੂ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਪਤੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਕਮਾਂਡਰ ਤੋਂ ਪਤੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ:-

"ਵੇਖ ਮੰਜੂ ! ਘਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਭਾਰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।... ਤੂੰ ਸਮਝ ਰਹੀ ਏਂ ਨਾ ਮੇਰੀ ਗੱਲ?"[6]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਦੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਤਨੀਆਂ ਪਤੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਪੂੰਜੀ, ਰੁਤਬੇ ਤੇ ਸਟੇਟਸ ਦੀ ਖਿੱਚ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਨੁਕਤਾ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੁਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਪਿੱਛੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਸੈਨਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਖੀ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਕਰਕੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ:-

"... ਤੇ ਉਹ, ਜੋ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮਰ ਜਾਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ।"[7]

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸੈਨਿਕ ਕਾਮੇ ਹਨ ਜੋ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਘਰ ਦੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਖਾਤਰ

ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਡਰ, ਸਹਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸੈਨਿਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਸੈਨਿਕ ਸਿਰਫ਼ 'ਸੰਦ' ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਹਨ। ਸਟੇਟ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਮਈ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਵੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜੰਗਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:-

"ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਦੇਸ਼' ਸਿਰਜ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਤਲ ਉਹ ਦੇ ਉਹਲੇ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ 'ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ' ਸਿਰਜ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਤਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।"[8]

ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕਾਤਲ' ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰਾਂ 'ਤੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰਾਂ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਸੈਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਕੋਈ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜ ਜੋ ਸਟੇਟ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦਮਈ ਉਪਕਰਣ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫੌਜ ਵਿਚਲੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ (State) ਵੱਲੋਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਿੱਤ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੌਰਾਨ ਅਨੁਸਾਸ਼ਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਘਾੜਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿਣ। ਅਲਥਿਉਸਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਸਬਜੈਕਟ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਲਥਿਉਸਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।"[9] ਫੌਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਤਮ (Subject) ਵਜੋਂ ਘੜਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਅੰਦਰ ਬਹਾਦਰੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਬਣਦੇ ਰੋਲ ਅਨੁਸਾਰੀ ਚੱਲਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੈਨਿਕ ਜੰਗੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਫੌਜੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇੱਕ ਭਰਮਿਤ ਜਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪਾਤਰ ਮੇਜਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਜਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿਆਚਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਲੱਤ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਬਦਲੇ 'ਵੀਰ ਚੱਕਰ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਹਜਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਘਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਪਟਨ ਹੁਨਰ ਵੱਲੋਂ ਮੇਜਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਤੋਂ ਜੰਗ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਬਾਰੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਵੇਦਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

"ਮੇਜਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਉਸ ਮੈਡਲ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਲੱਤ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ, ਬਸ ਬੇਵਕੂਫੀ ਹੋ ਗਈ।"[10]

ਇੱਥੇ ਨੁਕਤਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤਗਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਗਮੇ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਲਟਕਾਉਣ ਲਈ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਅਪਾਹਜ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਇਹ ਤਗਮੇ ਸਿਰਫ਼ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਭਰਮ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਭਰਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲੇ ਡਰ, ਸਹਿਮ ਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਸੈਨਿਕ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬਲਕਿ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਫੌਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ, ਕਠੋਰ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਵੀਂ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੰਗ ਜੋ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਗਏ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੈਪਟਨ ਨਵਜੋਤ ਦੇ ਪਤਨੀ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਮੇਜਰ ਰਾਜਦੀਪ ਦੇ ਪਤਨੀ ਰੁਪਿੰਦਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੰਗ ਜਾਂ ਲੜਾਈ ਸਿਰਫ਼ ਨਫ਼ਰਤ, ਵੈਰ-ਭਾਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਪਿਆਰ, ਜਿਊਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਜੰਗ ਲੜਦੇ ਸੈਨਿਕ ਹਿੰਸਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਇਨਸਾਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਸਕ ਕਰਵਾਈਆਂ, ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜਸੀ ਫੈਸਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਤ ਆਸਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜੰਗ ਦੇ ਕਰੂਰ ਵਰਤਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਧੜਕਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੰਗ ਕਦੇ ਵੀ ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੀ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ।ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਹਾਦਰ, ਸਾਹਸੀ ਆਦਿ ਕੱਟੜ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਸਬੀਰ ਭੁੱ[11]ਲਰ ਸੈਨਿਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂੜ੍ਹ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲੇ ਡਰ, ਸਹਿਮ ਤੇ ਨਾਂਹਮੁੱਖੀ ਪੱਖ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਗਮਿਆਂ ਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਸਿਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਾਹਜ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਦੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ (ਡਾ.), ਐਨਤੋਨੀਓ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2019, ਪੰਨਾ-86.
2. ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012, ਪੰਨਾ-98
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-33
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -117
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -62
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -132
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -87
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -87
9. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਅਲਥਿਊਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2010, ਪੰਨਾ-49
10. ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ-21

ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ,
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
ਮੋ: 7508080243

ਪੰਜਾਬੀ ਜਟਿਲ ਕਿਰਿਆਵੀ ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਵਾਕ ਬਣਤਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

❑ ਸੋਮੀ ਰਾਮ (ਡਾ.)

ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਭਾਖਾ ਦੇ ਵਾਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਨਾਂਵ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਕ ਦੇ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਾਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਵਾਕ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹੁਕਮੀ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਾ, ਜਾਓ, ਆਓ, ਪੜ੍ਹੋ, ਆਦਿ। ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧੇਅ (Subject and Predicate) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਧੇਅ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸਾ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰਫ 'ਕਿਰਿਆ ਤੰਦ' ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤ, ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਕਰਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਣਤਰਾਂ (ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ 1969, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ 1988, 1990) ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕੋਸ਼ਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਹੋਣ, ਵਾਪਰਨ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (ਲਿੰਗ, ਵਚਨ, ਪੁਰਖ, ਕਾਲ, ਪੱਖ, ਬਿਰਤੀ, ਵਾਚ, ਆਦਿ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਰਥ ਕਿਰਿਆਵੀ ਵਿਭਕਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਕ;

ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਬਣਾਈਆਂ {ਧਾਤੂ 'ਬਣਾ' -ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ-ਮੂਲ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ, ਪਿਛੇਤਰ (-ਈਆਂ)-ਇਲਿੰਗ, ਬਹੁਵਚਨ}

ਜਾਂਦੀਆਂ {'ਜਾ'-ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ-ਕਰਮ ਵਾਚ, ਪਿਛੇਤਰ (-ਈਆਂ)-ਇਲਿੰਗ, ਬਹੁਵਚਨ}

ਰਹੀਆਂ {'ਰਹਿ'-ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ-ਚਾਲੂ ਪੱਖ, ਪਿਛੇਤਰ (-ਈਆਂ)-ਇਲਿੰਗ, ਬਹੁਵਚਨ}

ਹਨ {ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ-ਕਾਲ, ਬਹੁਵਚਨ}

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਕਰਮਣੀ, ਗਤੀਵਾਚਕ, ਸਹਾਇਕ, ਆਦਿ) ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (ਵਾਚ, ਪੱਖ, ਕਾਲ) ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਹਾਇਕ/ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ (ਲਿੰਗ, ਵਚਨ) ਸਮੁੱਚੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਿਚ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇ ਲਿੰਗ ਵਚਨ ਲਈ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਐਨ ਜਿਵੇਂ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969), ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (1988, 1990), ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (1994), ਸੋਮੀ ਰਾਮ (2015) ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਂਵਾਚਕ, ਦਬਾਓਬੋਧਕ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਜੋਂ ਸਿਰਫ ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਯੋਗਿਕ ਕਿਰਿਆ (ਜਟਿਲ ਕਿਰਿਆ) ਵਾਲੇ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਐਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼, ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਜਿਕਰਯੋਗ ਹਨ, ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969) ਅਤੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (1988, 1990)।

1.1. ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969)

ਗਿੱਲ ਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969:67) ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ (Phrase Base) ਅਤੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰੇ (Phrase Markers);

1.1.1. ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ: ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਨਾਂਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969:68) ਨੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਰੂਪ ਦਰਸਾਏ ਹਨ;

(ੳ) ਸਧਾਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾਥਕ ਇਕਹਿਰੇ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਜੋ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ;

ਮੈਂ ਜਾ-/-ੰਦਾ ਆ। ਇਸ ਵਾਕ ਵਿੱਚ (ਜਾ-) ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਭਾਵ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਹੈ

(ਅ) ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ।

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ-/-ਦਾਂ ਆਂ

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ- ਤਿਆਰ ਕਰ, ਚਮਕ ਰਹਿ, ਗਮਨ ਕਰ, ਯਾਦ ਕਰ, ਵਿਦਿਆ ਦੇ, ਧੋਖਾ ਦੇ, ਵਾਹ ਲੈ, ਆਦਿ।

(ੲ) ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਜਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਲੜੀ ਕਿਰਿਆ (Catenative) ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ।

ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ-/-ਨ ਲੱਗ-/-ਆ ਆਂ। ਇਥੇ "ਕੰਮ ਕਰ" ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ "ਲੱਗ" ਲੜੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (ਓਹੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਲੜੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੜੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ

ਨੇ 15 ਲੜੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ (1) /–/ ਸਕ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਆਂ।) (2) /–ਣ/ ਲਗ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਆਂ।) (3) /–/ ਰਹਿ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਆਂ।) (4) / –ਣਾ/ ਚਾਹ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣਾ ਆ।) (5) /–/ ਲੈ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਆ।) (6) /–/ ਚੁਕ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸਾਂ।) (7) /–/ ਬਹਿ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਬੈਠਾ।) (8) /–ਣ/ ਦੇ-/ (ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ।) (9) /–ਇਆ/ ਕਰ-/ (ਮੈਂ ਓਥੇ ਬੈਠਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।) (10) /–ਦਾ/ ਹੋ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।) (11) /–ਣਾ/ ਪੈ-/ (ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ।) (12) /–ਦਾ/ ਪੈ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ।) (13) /–ਣ/ ਡੈਹਾ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਡਿਆ ਸਾਂ।) (14) /–ਦਾ/ ਰਹਿ-/ (ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।) (15) /–ਜਾ-/ ਅਤੇ /-ਇਆ/ ਜਾ-/ (ਇਹ ਕੰਮ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਹੋ ਗਿਆ।)

(ਸ) ਚੌਥੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਅਤੇ ਸਹਾਰਾ ਇਕਾਈ (ਰਣਨਿਡੋਰਚਨਿਗ_ਨਟਿ) (ਜੋ ਕੁਝ ਸੀਮਤ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੀਮਤ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂਆਂ ਨੂੰ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969:77) ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Reinforcers) ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ; ਦੇ, ਛੱਡ, ਜਾ, ਪਾ, ਸੁੱਟ, ਰੱਖ, ਚਲ, ਘੱਤ, ਆਦਿ।

ਬੀਰੋ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਨੇ ਲਾਭੋ ਦਾ ਅੰਦਰ ਪਿਘਲਾ ਸੁੱਟਿਆ।

ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਵੇਂ ਸਲਾਹ ਹੋਈ ਸਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿਓ।

1.1.2. ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰੇ: ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969:84) ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵੀ ਪਿਛੇਤਰ, ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਨਾਂਹ ਵਾਚਕ ਤੱਤ ਆਦਿ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰੇ ਹਨ।

ਉਹ ਪੀ-/-ੰਦਾ ਆ (ਪੀ-) ਵਾਕਾਂਸ਼ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ (-ੰਦਾ ਆ) ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰੇ ਹਨ।

ਉਹਨੇ ਵਾਹ ਲ-/-ਇਆ ਆ(ਲ-) ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ (-ਇਆ ਆ) ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:

ਵਰਤਮਾਨ-I (Present I):	ਮੈਂ ਜਾਨਾ। (-ਨਾ)
ਵਰਤਮਾਨ-I (Present II):	ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਆਂ। (-ਂਦਾ ਆਂ)
ਭੂਤ (Past):	ਮੈਂ ਗਿਆ। (-ਇਆ)
ਭਵਿੱਖ (Future):	ਮੈਂ ਜਾਊਂਗਾ। (-ਊਂਗਾ)
ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ (Hortative):	ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ (-ਵਾਂ)
ਇੱਛਾਤਮਕ (Optative):	ਏਂਵੇ ਜਾਈਦਾ। (-ਈਦਾ)
ਹੁਕਮੀ (Imperative):	ਓਥੇ ਜਾਓ। (-ਓ)
ਅਨਿਯਮਤ (Infinitive):	ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਸੀ। (-ਣਾ ਸੀ)

ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969:85-86)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰੇ ਕਿਰਿਆਵੀਂ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਲ ਜਾਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰੇ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1.2. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (1988, 1990)

ਪੁਆਰ (1988, 1990) ਨੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ; ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ, ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ, ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ। ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਚਾਰ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (ਮੁਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ, ਕਰਮਵਾਚੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ, ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ, ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਕ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ 24 ਬਣਤਰਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਬਰਾੜ (2008:109) ਦੁਆਰਾ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਜਟਿਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ) ਵਾਲੀਆਂ ਬਣਤਰਾਂ ਇਥੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਬਣਤਰ-3: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿ.(ਤੁਰ+ਪਈ)

ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪਈ।

ਬਣਤਰ-8: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ.(ਖਾ+ਆਇਆ+ਕਰੇਗਾ)

ਮੁੰਡਾ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਆਇਆ ਕਰੇਗਾ।

ਬਣਤਰ-10: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. (ਫੜ+ਲਿਆ+ਗਿਆ)

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਬਣਤਰ-14: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਗਤੀਵਾਚ ਕਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸਹਾ.ਕਿ. (ਤੋੜ+ਦਿੰਦਾ+ਰਿਹਾ+ਹੈ)

ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਣਤਰ-15: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸਹਾ.ਕਿ. (ਦਾਨ ਲੈ+ਲੈਂਦਾ+ਹੁੰਦਾ+ਸੀ)

ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਬਣਤਰ-17: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸਹਾ.ਕਿ. (ਫੜ+ਲਏ+ਜਾਂਦੇ+ਹਨ)

ਹਰ ਸਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਆਦਮੀ ਫੜ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬਣਤਰ-18: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ.ਕਿ. (ਕਰ+ਦਿੱਤੇ+ਜਾਂਦ+ਰਹੇ)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਬਣਤਰ-22: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸਹਾ.ਕਿ.

(ਮੋੜ+ਦਿੱਤੀਆਂ+ਜਾਂਦੀਆਂ+ਰਹੀਆਂ+ਸਨ)

ਉਸਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਦਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਬਣਤਰ-23: ਮੁੱਖ ਕਿ. + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ.ਕਿ. + ਸਹਾਇਕ ਕਿ.

(ਖਾ+ਲਈ+ਜਾ+ਚੁੱਕੀ+ਸੀ)

ਰੋਟੀ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾ ਲਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਪੁਆਰ (ਓਹੀ) ਨੇ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਪ-ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ 34 ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਆ, ਸਕ, ਹੋ, ਕਰ, ਖੜੋ, ਨਿਕਲ, ਚਲ, ਛਡ, ਜਾ, ਦੇ, ਦਸ, ਦਿਸ, ਦੜਕ, ਪੈ, ਪਾ, ਪੁਜ, ਫੜ, ਫਿਰ, ਬੈਠ, ਬਹਿ, ਬਹੁੜ, ਬਣ, ਮਾਰ, ਰਖ, ਲੈ, ਲਗ, ਵੇਖ, ਉਠ, ਚੁਕ, ਸੁਟ, ਮਿਲ, ਤੁਰ, ਬੋਲ, ਸੁਣ। ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ 2 ਕਿਰਿਆਵਾਂ 'ਜਾ' ਅਤੇ 'ਹੋ' ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਕਿਰਿਆ 'ਰਹਿ' ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਕ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ 6 ਕਿਰਿਆਵਾਂ 'ਸਕ', 'ਚੁਕ', 'ਦਸ', 'ਹੋ', 'ਕਰ', ਅਤੇ 'ਦਿਸ' ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ।

2. ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਕ-ਬਣਤਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਦੋ ਨੁਕਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ, ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ/ਵਰਗੀਕਰਨ। ਅਰਥਾਂ ਪੱਖੋਂ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ। ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਲਾਜਮੀ ਇਕਾਈਆਂ (ਕਰਤਾ, ਕਰਮ, ਆਦਿ) ਦਾ ਵਿਚਰਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿਸੇ ਦੇ ਅਕਰਮਕ, ਸਕਰਮਕ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਰਥਕ ਆਦਿ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਪੱਖ, ਵਾਚ, ਬਿਰਤੀ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵੰਡ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2.1. ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਹਿੱਸਾ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਂ-ਵਾਚੀ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਆਰ (1990:29) ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਲਾਜਮੀ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਤੈਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਆਰ (1988, 1990) ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਧਾਰਨ (ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ) ਅਤੇ ਨਾਂਵ + ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਗੁੱਸੇ ਹੋ' (ਬਣਤਰ-7 (1990:79)), 'ਦਾਨ ਲੈ' (ਬਣਤਰ-15 (1990:81)। ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਿਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969) ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ 'ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ' ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆ, ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ + ਕਿਰਿਆ (ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ), ਕਿਰਿਆ + ਲੜੀ ਕਿਰਿਆ, ਕਿਰਿਆ + ਸਹਾਰਾ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੜੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਰਿਹਾ, ਜਾ, ਆਦਿ) ਪੱਖ, ਵਾਚ, ਬਿਰਤੀ, ਆਦਿ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਉਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਹੈ, ਹਨ, ਸੀ, ਸਨ, ਆਦਿ) ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਵੰਡ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅੰਸ਼ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ 'ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆ' ਦਾ ਇਥੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਜੋ ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ।

2.1.1. ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ (Conjunct verb): ਗਿਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969:70) ਨੇ ਨਾਂਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰ, ਤਿਆਰ ਕਰ, ਵਿਦਿਆ ਦੇ, ਧੋਖਾ ਦੇ, ਆਦਿ) ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (1990:9) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਨਾਂਵ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣੀ

ਇਕਹਿਰੀ ਕਿਰਿਆ (ਦੋ-ਸ਼ਬਦੀ), ਜੋ ਵਾਕ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ;

ਹਰ ਸਾਊ ਆਦਮੀ ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਦਾਨ ਕਰ' ਅਤੇ 'ਯਾਦ ਕਰ' ਆਦਿ ਦੋਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (ਓਹੀ) ਦੁਆਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਹਿਰੀ ਵਿਆਕਰਨ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਜਿਵੇਂ ਬਣਤਰ-7 ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ‘ਗੁੱਸਾ’ ਨਾਂਵ ਅਤੇ ‘ਹੋ’ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਿਰਫ ਨਾਂਵ+ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969:67) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂਵ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਮੀ ਰਾਮ (2015:232) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ + ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤੱਤ (ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ) ਨੂੰ ਧਰੁਵ/ਮੇਜ਼ਬਾਨ (polar/host) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ (light verb)/ਦੁਬਾਜਰੀ ਕਿਰਿਆ (explicator, vector verb, etc) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੁਲਸ ਨੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ।

ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ, ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ, ਪਿੱਛੇ ਪੈਣਾ) ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਾਂਵ+ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ+ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ, ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ+ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਮੀ ਰਾਮ (ਓਹੀ) ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ;

ਨਾਂਵ + ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ - ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨਾ, ਭਰਮ ਬੁਣਨਾ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨਾ, ਦਮ ਤੋੜਨਾ, ਗੋਡੇ ਟੇਕਣਾ, ਧੀਰਜ ਟੁੱਟਣਾ, ਦਮ ਘੁਟਣਾ, ਜਾਨ ਫੂਕਣਾ, ਰੰਗ ਜਮਾਉਣਾ, ਮਨ ਡੋਲਣਾ, ਵਕਤ ਕੱਟਣਾ, ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਮੋਢਾ ਦੇਣਾ, ਕਾਢ ਕੱਢਣਾ, ਲੁਤਫ ਉਠਾਉਣਾ, ਤਕਲੀਫ਼ ਉਠਾਉਣਾ, ਟੰਗ ਅੜਾਉਣਾ, ਕਦਮ ਰੱਖਣਾ, ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ, ਪਾਰ ਲਾਉਣਾ, ਹੰਝੂ ਵਹਿਣਾ, ਲਹਿਰ ਦੌੜਨਾ, ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ, ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਕਰਨਾ, ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਣਾ ਆਦਿ। (ਸੋਮੀ ਰਾਮ 2015:233)

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ + ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ - ਦੁਖੀ ਕਰਨਾ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨਾ, ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ, ਖਰਾ ਉੱਤਰਨਾ, ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ, ਗਰਮ ਕਰਨਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣਾ, ਸਫ਼ਲ ਹੋਣਾ, ਲੀਨ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ। (ਸੋਮੀ ਰਾਮ 2015:243)

ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ + ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ - ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ, ਅੱਗੇ ਲੱਗਣਾ, ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ, ਪਿੱਛੇ ਪੈਣਾ, ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਣਾ, ਪਿੱਛੇ ਲਾਉਣਾ, ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਆਦਿ। (ਸੋਮੀ ਰਾਮ 2015:247)

ਸੋਮੀ ਰਾਮ (ਓਹੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੁਰਵੀ ਤੱਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਤੈਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਗੁਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਕਰਮਕ, ਸਕਰਮਕ, ਦੋਹਰੀ ਸਕਰਮਕ, ਆਦਿ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਧੁਰਵੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਵੀ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

2.1.2. ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆ (Compound Verb): ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (1994) ਅਨੁਸਾਰ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਰਿਆ + ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਪੈੱਨ ਚੁਰਾ ਲਿਆ।

ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ (ਚੁਰਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ) ਯੋਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ+ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ- ਜਿਵੇਂ ਚੱਲ ਵੱਸਣਾ, ਉੱਗ ਆਉਣਾ, ਪੁੰਗਰ ਆਉਣਾ, ਤੜਫ ਉੱਠਣਾ, ਜਾਗ ਉੱਠਣਾ, ਰਲ ਜਾਣਾ, ਫੈਲ ਜਾਣਾ, ਰਹਿ ਜਾਣਾ,ਬਦਲ ਜਾਣਾ, ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ, ਧਸ ਜਾਣਾ, ਖਿਸਕ ਜਾਣਾ, ਤੁਰ ਪੈਣਾ, ਰੋ ਪੈਣਾ, ਜਾਗ ਪੈਣਾ, ਆਦਿ (ਸੋਮੀ ਰਾਮ 2015:249)। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਧਰੂਵੀ ਤੱਤ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਿਛਲਾ ਤੱਤ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ। ਸੋਮੀ ਰਾਮ

(ਓਹੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਧਰੂਵੀ ਤੱਤ (ਕਿਰਿਆ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਤੈਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਹਲਕੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਕਰਮਕ, ਸਕਰਮਕ, ਆਦਿ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆ 'ਰੋ ਲੈਣਾ' ਵਿਚ ਧਰੂਵੀ ਕਿਰਿਆ 'ਰੋ' ਅਕਰਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ 'ਲੈਣਾ' ਸਕਰਮਕ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਰੋਣਾ ਰੋ ਲਿਆ।

ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਰਤਾ 'ਕੁੜੀ' ਨਾਲ 'ਨੇ' ਸਬੰਧਕ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸਕਰਮਕ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਨ ਪੱਖੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਧਰੂਵੀ ਕਿਰਿਆ ਅਕਰਮਕ ਹੈ ਪਰ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗਿਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969) ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕੰਸ਼ ਆਧਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹਲਕੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲੜੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਹਾਰਾ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (1990:77-84) ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਣਤਰ-3: ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ (ਤੁਰ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ (ਪਈ) -ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪਈ। ਬਣਤਰ-10: ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ (ਫੜ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ (ਲਿਆ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ (ਗਿਆ) - ਚੋਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਣਤਰ-14: ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ (ਤੋੜ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ (ਦਿੰਦਾ) + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ (ਰਿਹਾ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ (ਹੈ) - ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸਵਾਲ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਹਿਰੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯੋਗਿਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚਲੀ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨੁਕਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ; ਪਹਿਲਾ- ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ,ਦੋਵਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਧੁਰਵੀ ਤੱਤ (ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ) ਤੋਂ ਤੈਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਤੀਜਾ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਕ ਬਣਤਰ

ਕਿਰਿਆ ਹਲਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ / ਲੜੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਸਹਾਰਾ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕੁਝ ਕੁ ਜਿਵੇਂ ਸਕ, ਚੁਕ, ਹੋ ਆਦਿ ਬਿਰਤੀਵਾਚਕ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (1994) ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਕਸੌਟੀਆਂ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਲ ਅਤੇ ਗਲੀਸਨ (1969) ਅਤੇ ਪੁਆਰ (1988, 1990) ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਐਨ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਕਲੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਧਰੂਵੀ ਤੱਤ (ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ) ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਇਕਾਈ ਮੰਨਣਾ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੁਆਰ (1988, 1990) ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ 24 ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਬਣਤਰਾਂ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਬਦਲ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਕੰਸ਼ ਬਣਤਰਾਂ ਹੁਣ "ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ + ਮੁਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ+...." ਦੀ ਥਾਂ "ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ + ..." ਵਾਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਘਟ ਜਾਵੇਗੀ।

ਬਣਤਰ-3: ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ(ਤੁਰ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਕਿਰਿਆ (ਪਈ) -ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਥੇ 'ਤੁਰ ਪਈ' ਯੌਗਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਣਤਰ-1 ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ - ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ (ਤੁਰ ਪਈ)

ਬਣਤਰ-8: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਖਾ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਆਇਆ) + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਕਰੇਗਾ) - ਮੁੰਡਾ ਠੀਕ ਸਮੇਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਆਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਸੋਧੀ ਬਣਤਰ: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਖਾ ਆਇਆ) + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਕਰੇਗਾ)

ਬਣਤਰ-10: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਫੜ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਲਿਆ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਗਿਆ) - ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਬਣਤਰ-5 ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ - ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਫੜ ਲਿਆ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਗਿਆ)

ਬਣਤਰ-14: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਤੋੜ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਦਿੰਦਾ) + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਰਿਹਾ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਹੈ) - ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਣਤਰ-9 ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ -ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ) + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਰਿਹਾ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਹੈ)

ਬਣਤਰ-15: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਦਾਨ ਲੈ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਲੈਂਦਾ) + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਹੁੰਦਾ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਸੀ) - ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਦਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੋਧੀ ਬਣਤਰ: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਦਾਨ ਲੈ ਲੈਂਦਾ) + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਕਰੇਗਾ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਸੀ)

ਬਣਤਰ-17: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਫੜ) +ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਲਏ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾਂਦੇ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਹਨ) - ਹਰ ਸਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਆਦਮੀ ਫੜ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਣਤਰ-11 ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ - ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਫੜ ਲਏ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾਂਦੇ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਹਨ)

ਬਣਤਰ-18: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਕਰ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਦਿੱਤੇ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾਂਦੇ) + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਰਹੇ) - ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਬਣਤਰ-12 ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ - ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਕਰ ਦਿੱਤੇ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾਂਦੇ) + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਰਹੇ)

ਬਣਤਰ-22: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਮੋੜ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਦਿੱਤੀਆਂ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾਂਦੀਆਂ) + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਰਹੀਆਂ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਸਨ) - ਉਸਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਦਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਬਣਤਰ-19 ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ - ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਮੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾਂਦੀਆਂ) + ਗਤੀਵਾਚਕ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਰਹੀਆਂ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਸਨ)

ਬਣਤਰ-23: ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਖਾ) + ਮੁੱਢਲੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਲਈ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾ) + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਚੁੱਕੀ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਸੀ) - ਰੋਟੀ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾ ਲਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਣਤਰ-20 ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ - ਮੁੱਖ ਕਿ. (ਖਾ ਲਈ) + ਕਰਮਣੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਜਾ) + ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਚਾ. ਕਿ. (ਚੁੱਕੀ) + ਸਹਾਇਕ ਕਿ. (ਸੀ)

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਜੋਂ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ (ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ) ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗਤੀਵਾਚਕ, ਕਰਮਣੀ, ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰੀ ਅਤੇ ਅਰਥਗਤ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਢੁਕਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗੀ।

ਹਵਾਲੇ

Gill, H.S. & H. A. Gleason Jr. 1969.A reference grammar of Punjabi. Patiala: Punjabi University Press.

Puar, Joginder Singh. 1990. The Punjabi Verb: Form and function. Patiala: Punjabi University.

Somi Ram. 2015. Aspects of Punjabi X-Bar structure. Doctoral dissertation. Patiala: Punjabi University. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ. 1994. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਿਕ ਕਿਰਿਆ: ਪਰਜਨਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ 10. 66-87. ਪਟਿਆਲਾ: ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ.

ਪੁਆਰ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. 1988. ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ (ਸੰਪਾ.), ਭਾਸ਼ਾਵਿਗਿਆਨ: ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ. ਜਲੰਧਰ: ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਾਦਮੀ.

ਬਰਾੜ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ. 2008. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ. ਲੁਧਿਆਣਾ: ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ.

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਅਕਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ

ਟੈਬੂਜ਼

❑ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੀਰ

ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ ਇਹ ਕਿ ਧੀ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਮੋਬਾਈਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮੈਸੇਜ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਦੁਨੀਆ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਬਸ ਇਕ ਕਲਿੱਕ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਦੋਸਤੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਲਈ ਅਨਜਾਣ ਜਾਂ ਅਜਨਬੀ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫੇਸਬੁਕ ਅਤੇ ਵੱਟਸ-ਅੱਪ ਨੇ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੈਕਿੰਡ ਤੋਂ ਵੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪਹੁੰਚ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮੈਸੇਜ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ? ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਹਦੀ ਧੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਲਿਵ-ਇਨ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ।

ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਹੰਗਾਮਾ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਦੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਇਸੇ ਧੀ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ, ਸਗੋਂ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਿਵ-ਇਨ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਬਲਕਿ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਹੋਸ਼ੋ-ਹਵਾਸ ਹੀ ਉੱਡੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਵਕਤ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿਆਣਪ ਸੀ।

ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਧੀ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਧੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਹੀ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਤਪਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਕ ਛਾਇਆਦਾਰ ਰੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸੀਬ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਥਕਾਨ, ਪੀੜ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਹੀ ਸਹੀ ਪਰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ, ਇਸ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ ?

ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਧੀ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਅਠਾਈਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਧੀ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਖਿੜੀ ਕਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਮਲਾਏ ਫੁੱਲ ਵਰਗੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਕੰਮ ਦੇ ਬੋਝ ਦੀ ਮਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨਾ ਲਈ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੇਠ ਪੈ ਰਹੇ ਕਾਲੇ ਘੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਰੰਗਹੀਣ ਹੋ ਰਹੀ ਸਕਿਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤੜਫ ਉੱਠਦੀ।

"ਹੁਣ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈ ਬੇਟਾ। ਇਹੀ ਉਮਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸੈਟਲ ਹੋਣ ਦੀ। ਉਮਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੁੱਕੀ ਰੇਤ ਵਾਂਗੂੰ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਖ, ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੌਣਕ ਕਿਵੇਂ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬੋਝ ਨੇ ਜੀਰ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਰੁਕ ਜਾ...ਠਹਿਰ ਜਾ...ਸੈਟਲ ਹੋ ਜਾ...।"

ਬੇਟੀ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਨੀਂਦ 'ਚੋਂ ਜਾਗ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹੀ ਬੋਲਦੀ, "ਕਿਵੇਂ ਰੁਕ ਜਾਵਾਂ ਮਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਠਹਿਰ ਜਾਵਾਂ ? ਨਾਲੇ ਤੂੰ ਸੈਟਲ ਹੋਣਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈਂ ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੇ ਲੜ ਲਗ- ਉਸਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ, ਗਲ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਸੂਤਰ ਤੇ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੰਗੇਜਮੈਂਟ ਰਿੰਗ ਪਹਿਨ ਲੈਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸੈਟਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?"

"ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਬੇਟਾ। ਉਮਰ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾਅ ਐਸਾ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਕੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹਰ ਜਾਨਦਾਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਵੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਸਾਥ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੈ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਮਖਲੂਕ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤ। ਉਹ ਜਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਖਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰਦ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਸਮੇਟਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਵਫਾਦਾਰ ਸਾਥੀ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

"ਬਾਹਾਂ ਦਾ ਜਾਂ... ?" ਧੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ।

"ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈ ਬੇਟਾ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਔਰਤ, ਸਾਡਾ ਮਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡਾ ਤਨ ਵੀ ਥੱਕ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਏ ਵਿੱਚ ਸਭ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਥਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਿਆਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

ਧੀ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਪਸਰ ਆਈ ਪੀੜਾ ਦੀ ਪਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ,

ਬਲਕਿ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਾਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

"ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਮਮਾ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਰਿਲੈਕਸ ਹੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਡਿਪੈਂਡ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਉਸਦੇ ਜਿਊਣ ਜੋਗਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵੀ। ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਸੋਚ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ।"

"ਗੁਲਾਮੀ ? ਇਹ ਗੁਲਾਮੀ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਈ ?"

"ਮਮਾ, ਇਹ ਜਿਸ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਦਾ ਤੁਸੀਂ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਹੋ, ਕੀ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ? ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ, ਕੀ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਇਕ ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਵਿਆਹ ਬਾਅਦ ਬੀਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਓਹੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ?"

"ਇਹ ਤਾਂ ਬੇਟਾ ਦੋਹਾਂ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਐਡਜੈਸਟ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

"ਨਹੀਂ ਮਮਾ, ਆਦਮੀ ਸੁਆਰਥੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਬਣਦੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਈਗੋ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਪਤਨੀ ਬਣ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਛਾਪਨ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਫਿਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗਰਲ ਫਰੈਂਡ ਦੇ ਨਾਲ ਡਰਿੰਕ ਇੰਜੋਇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਹੱਸਦਾ ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਉਸੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਹੱਸਣਾ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲਣ-ਮਿਲਣ ਚਰਿੱਤਰ ਹੀਣਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਮਰਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਇਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਦਮਜ਼ਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਬਿਮਾਰ ਸਿਲਸਿਲਾ। ਸੋ, ਮਾਈ ਡੀਅਰ ਮਮਾ.. ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਆਈ ਵਾਂਟ ਟੂ ਇੰਜੋਇ ਮਾਈ ਲਾਈਫ, ਦ ਵੇਅ ਆਈ ਐਮ...ਪਲੀਜ਼...ਪਲੀਜ਼।"

ਉਹ ਪਲੀਜ਼-ਪਲੀਜ਼ ਕਰਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦ ਮੁੱਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਠਕੋਰਦੀ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚੋਂ ਆਰ-

ਪਾਰ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧੀ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਕੀ ਸ਼ੈਅ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ। ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਨੇ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ। ਚੁੱਪ ਚਾਪ...ਮੂਕ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਆਣ ਅਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਨਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਗਈ ਸੀ। ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੈੱਡ ’ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਧੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸੀਰੀਅਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੀਰਹਰਨ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਦ੍ਰੋਪਦੀ, ਲਹੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਂ ਪਤੀਆਂ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰਦੀ ਚੀਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਵ੍ਰਤ ਦੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂਯੋਧਾ ਅਗਰ ਆਪਣੀ ਨਿਹੱਥੀ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪੱਤ ਨਾ ਬਚਾਅ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਹੋਣ ’ਤੇ ਤਾਂ ਕੀ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਲੱਜਾ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਝੁਕਾਏ ਬੈਠੇ ਗੂੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ’ਚੋਂ ਕਰਨ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮਜਲਿਸ ’ਚੋਂ ਅਗਰ ਕੋਈ ਮਰਦ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੱਕ ਤਾਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਦ ਕਾਹਦਾ ? ਉਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਅਗਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕੋਈ ‘ਮਰਦ’ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਨਾਮਰਦ ਹੀ ਸਨ।

ਅਚਾਨਕ ਬੇਟੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ’ਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਉਸਨੇ ਰਿਮੋਟ ਨਾਲ ਟੀ.ਵੀ. ਦਾ ਵਾਲਯੂਮ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਤਿੱਖਾਪਣ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾ ਗਿਆ ਕਿ ਧੀ ਨੇ ਵਾਈਨ ਦਾ ਸੇਵਨ ਵਾਧੂ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਬਥੇਰੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਧੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲੱਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਧੀ ਆਪਣੀ ਚਿਰ ਪਰਿਚਿਤ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਝਟਕ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਹੈ—

“ਮਾਂ ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣੋ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਲਾਈਫ ਦਾ ਕੰਪੀਟੀਸ਼ਨ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਹੋੜ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਜ਼ਬਾਤ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਜਿਸਮਾਂ ਅੰਦਰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਕੰਪੀਟੀਸ਼ਨ ਨੇ ਹੜੱਪ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਰੋਬੋਟ ਬਣ ਗਏ ਹਾਂ ਮਾਂ। ਬਸ ਹਰ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਟੀਸੀ ’ਤੇ ਪੁੱਜ, ਆਪਣੀ

ਜਿੱਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਾਡੀ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਹੈ। ਤੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈਂ।"

ਇਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ ਉਸਦੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ 'ਤੁਸੀਂ' ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਹੇਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਸਹੇਲੀ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਤੋਂ ਤੂੰ 'ਤੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹਲਚਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਉਮਰ ਦਾ ਫਰਕ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੈ? ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਉਹ ਜਦ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪਰੀਆਂ ਵਰਗੀ ਧੀ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾ ਸਹੀ ਪਰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦ ਧੀ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰੀਰਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ੇਅਰ ਕੀਤੀ।

ਘਬਰਾ ਗਈ ਸੀ ਮਾਂ। ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ। ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਅਨਜਾਣ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਲੈ ਕੇ ਭਟਕਦੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਤਾਂ ਸੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਬਰਬਾਦ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ ਮੇਰੀ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੀ। ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ! ਕੌਣ ਸਮਝਾਏ ਉਸ ਨਾਦਾਨ ਨੂੰ। ਉਹ ਅਜੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਬੇਟਾ ਵੀ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ, ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਿਓ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕੁੜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਹੀ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਉਸਨੂੰ। ਕਿੰਨੀ ਨੇੜਤਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨਾਲ।

ਕਿੰਨਾ ਰੋਈ ਸੀ ਮਾਂ ਉਸ ਦਿਨ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸਰਾਪ ਭੋਗਦਿਆਂ। ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹਾਦਸੇ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੁੱਖ-ਚੈਨ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਚੌਦ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹੀ ਬੇਟੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਉਹ ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿਓ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ

ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਕੇਅਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਤੀ ਦੀ ਕਮੀ ਤਾਂ ਕੌਣ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹਾਰੇ ਵਜੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ।

ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਜਦ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਭੇਜਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਡਗਮਗਾਇਆ ਪਰ ਫਿਰ ਝਟ ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸਹਾਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ। ਧੀ ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ? ਬੋਟ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਠਹਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਡਾਨ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਸੀ ?

ਧੀ ਵੀ ਉੱਡ ਗਈ। ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਨਾ ਸਹੀ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿਚ। ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਸੁੱਕੇ ਬਿਰਖ ਵਾਂਗ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਝੜ ਮਾਰਿਆ ਕੋਈ ਸੁੱਕਾ ਪੱਤਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਰੰਗ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਂਘਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ।

ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ ਪੁੱਤਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਅਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਟਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਪਰ ਦਿਲ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਐਫਰੋ-ਅਮਰੀਕਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਦੋਸਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਿਆ ਪਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕੁ ਫ਼ੋਨ ਕਾਲਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਲਈ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਬਦਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੋਨ ਕਾਲਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਧੀ ਵੀ ਜਦ ਮਹਾਂਨਗਰ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਤੋਂ ਅੱਕ-ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਰਿਲੈਕਸ ਹੋਣ ਲਈ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਉਂਝ ਉਸ ਦਾ ਆਉਣਾ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਟਰੇਨ ਦਾ ਸਫਰ ਉਸ ਤੋਂ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਟਿਕਟ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਹੇਠ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਸੀ ਤੇ ਮਾਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਉਸ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ। ਉਹ ਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ।

ਮਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਧੀ ਦੇ ਲਿਵ-ਇਨ

ਰਿਲੇਸ਼ਨਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਵੀ ਟ੍ਰੈਡੀਸ਼ਨਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਮੋਸ਼ਨਲੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਇਕਲਾਪੇ ਦਾ ਦਰਦ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਹ ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਡੰਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹੀ ਸਿਆਹ ਰਾਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਨ੍ਹੇਰਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਗਵਲ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਥੀ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਏਤਬਾਰ ਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣੇ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਦੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਜਦ ਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਕ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਵਸੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਕ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਸਾਥੀ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਸਾਥੀ ਲੱਭ ਹੀ ਲਿਆ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਏਤਰਾਜ਼ ਹੈ? ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਧੀਆ ਜੌਬ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਵੀ ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਮਸਲਾ ਕੀ ਹੈ?

"ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਸੇ ਕੋਲ ਸਰੈਂਡਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਮਾਂ। ਮੈਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਫਤਵਿਆਂ ਦੇ ਆਤੰਕ ਹੇਠ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦੀ ਬੱਸ।" ਧੀ ਨੇ ਫਿਰ ਓਹੀ ਰਟਿਆ ਰਟਾਇਆ ਜੁਆਬ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

"ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਰਿਲੇਸ਼ਨ?"

"ਜਦ ਤੱਕ ਚਲੇਗਾ ਸੋ ਚਲੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ? ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਰਿਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਕੋਈ ਟੈਬੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਮਾਂ। ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਨਸਾਨ ਉਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਧੂ ਬੋਝ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਮਾਂ। ਮੁਹੱਬਤ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

"ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਜਨਰੇਸ਼ਨ ਨੇ ਤਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹੋ।"

"ਚਲੋ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾ ਸਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਸਹੀ। ਫਿਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਲਈ ਹੈ ਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ। ਡੋਂਟ ਵਰੀ...ਤੂੰ ਬਸ...ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਮਾਂ।"

"ਖੁ...ਸ਼...ਰਹਿ ਮਾਂ ?" ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੜਬੁੜਾਈ ਸੀ। ਧੀ ਨੇ ਇਹ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਮਾਂ।" ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਮਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਹਾਰ ਸਕੀ ਸੀ ?

ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਟੈਬੂਜ਼ ਵਰਗਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਦੁਨੀਆ ਬੜੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਾਂ ਦੇ ਮੋਬਾਈਲ 'ਤੇ ਆਇਆ ਮੈਸੇਜ ਕਿਵੇਂ ਟੈਬੂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ? ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਧੀ ਲਈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਧੀ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੇਚ ਹੋਣ ਦੀ। ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਸਿਰਫ ਧੀ ਲਈ ਹੀ ਬਦਲੀ ਸੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ?

"ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗਦੇ ਕਟ ਗਈ। ਨੀਂਦ ਪਲਕਾਂ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਰੁਸ ਕੇ, ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਹੀਲੇ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀਆਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ।" ਉਹ ਫ਼ੋਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ–

"ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰੋ, ਨੀਂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਏਗੀ।" ਅੱਗੋਂ ਜੁਆਬ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

"ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਲਾਅ ਪਸਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਕੌਣ ਜਗਾਵੇ ?"

"ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨੰਨ੍ਹੇ-ਨੰਨ੍ਹੇ ਜੁਗਨੂੰ ਵੀ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਸਵਿੱਚ ਬੋਰਡ ਹੈ। ਇਕ ਬਟਨ ਦਬਾਓਗੇ ਤਾਂ ਵੇਖਣਾ ਕਿਵੇਂ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੀ ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਜਗਮਗਾ ਉੱਠੇਗੀ।"

"ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਮਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ।"

"ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਓਨਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮਾਈ ਡੀਅਰ, ਜਿੰਨਾ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਜਾਣਾ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਕੂਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਵਜ੍ਹਾ ਥਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਰਿਲੈਕਸ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ

ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਮੈਸੇਜਜ਼ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਬੇਟੀ ਏਨੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਮੋਬਾਈਲ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਜਿਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਗਰਨੇਡ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆਂ ਧੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਵਾਈਬ੍ਰੇਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤੇ ਉਹ ਗਰਨੇਡ ਫਟਿਆ ਆ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਯੋਗਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਸੇਜ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਰਿਲੈਕਸ ਹੋਣ ਲਈ ਯੋਗਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਰਗਰ ਤਰਕੀਬ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਆਸਨ ਵੀ ਸਮਝਾਏ ਸਨ ਤੇ ਯੋਗਾ ਦੀਆਂ ਵੀਡੀਓਜ਼ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਅਨੰਦਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਥਕਾਣ ਅਤੇ ਐਂਗਜ਼ਾਇਟੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਰਿਲੈਕਸ ਫੀਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਗਮਗਾਉਂਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੀ ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਵਿਚ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਉਹ ਹੌਸਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕੀ ਪਰ 'ਨੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੇ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਲੰਘ ਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਪੱਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ, ਨੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜੁਗਨੂੰ ਸਿਰਫ ਨੇਰਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਾਥੀ ਹਨ। ਦਿਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਨ, ਰਾਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰਾਤ, ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਮਾਣਦਿਆਂ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ। ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਗਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਨੇ ਗਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਪੰਗਾ ਆਖਰ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

"ਮਾਈ ਡੀਅਰ ? ਕੌਣ ਹੈ ਇਹ ਮਾਈ ਡੀਅਰ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ? ਕਿੱਥੋਂ ਟੱਕਰ ਗਿਆ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ? ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ? ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਸ ਨੂੰ ? ਅਗਰ ਖਾਹਮਖਾਹ ਵਿੱਚ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਗਿਰ ਜਾਓਗੇ....। ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ...ਕੋਈ ਸੁਣੇਗਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹੇਗਾ ? ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ?"

ਧੀ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਹੱਥ ਵੀ ਹਿਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਂਠ ਵੀ ਦੰਦ ਹੇਠ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਜਦ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ?

ਪਰ ਮਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਹਿਰਾ ਸਕੂਨ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਣਾਅ ਮੁਕਤ....ਰਿਲੈਕਸ।

"ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਫ਼ੋਨ ਕਿਉਂ ਖੋਹਲਿਆ?" ਉਸੇ ਸ਼ਾਂਤ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਧੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਟ ਖਾ ਗਈ।

"ਕਿਉਂ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਫ਼ੋਨ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ?"

"ਨਹੀਂ।"

"ਨਹੀਂ ਮਤਲਬ?"

"ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਸਰੈਂਡਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।"

ਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਧੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣੀ ਜੜਵਤ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਮਾਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ, ਆਪਣਾ ਫ਼ੋਨ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੈ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਚਨ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਟਰੌਂਗ ਜਿਹੀ ਕੌਫੀ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਧੀ ਅਜੇ ਵੀ ਬੁੱਤ ਬਣੀ ਖੜ੍ਹੀ ਉਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਮਾਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਕਜਿਹੀ-ਕਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਨੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਨਾ ਜਾਣ ਤੋਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਖਿਆਲ ਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ...ਅੱਜ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਧੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠ ਰਹੇ ਸਨ।

❍

ਇੱਕ ਸੀ ਡਾਕਟਰ

❑ ਜੰਗ. ਐਸ ਵਰਮਨ

ਬੜੀ ਭੀੜ੍ਹ ਜੁੜੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ। ਹਰ ਵਰਗ 'ਤੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸੀ 'ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਲੈ ਜਾਣਾ ਇਸ ਫਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ? ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਇੱਥੇ ਦਾ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ।' ਇੱਕ ਬੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, 'ਇਨਸਾਨ ਕੀ ਕੀ ਸੋਚਦਾ?..., ਪਰ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ,... ਮਰਨ ਵੇਲੇ!' ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੋਲਿਆ, 'ਸਿਆਣੇ ਸੱਚ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ... ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ!...' 'ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਉੱਚ ਦਰਜੇ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਸੁੱਝ ਪਈ ਸੀ!

ਸਿਵਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧੂਆਂ ਉੱਠਿਆ... ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਵੀ।... ਲੋਕ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਤੀਲਾ-ਤੀਲਾ ਅੰਗੀਠੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।... ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਸੱਭ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ, ਗੁਰਗ਼ਾਬੀਆਂ ਤੇ ਲੈਸਾਂ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਪਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਾਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਸਿਵੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਕੁਝ ਸਾਈਕਲ, ਸਕੂਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਸੱਭ ਨੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੁੱਖਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਕੂਟਰ ਨੂੰ ਕਿੱਕ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਯਾਰ, ਜੱਸਾ ਕਿਤੇ ਨਿੱਕਲ ਹੀ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ...? ਮੈਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਸਾਢੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਆ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਵੀਂ... ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ?

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਬੋਲ ਬੈਠਿਆ, 'ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ... ਕੀ ਲੈ ਜਾਣਾ ਜਾਂਦੇ ਵਾਰੀ?... ਸੱਭ ਕੁਝ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ!... ਹੁਣ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਨੂੰ?'

'ਤੂੰ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ...' ਸੁੱਖਦੇਵ ਨੇ ਲੰਮੀ ਸਾਹ ਭਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ... ਤੇ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਉੱਥੇ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਤੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਿੰਵੇ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ... ਹੈ ਨਾਂ?

ਸ਼ੁੱਖਦੇਵ ਨੇ ਗੱਲ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ, 'ਭਾਈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਉਸ ਪਾਸੇ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ...।'

... ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ, ਸੁੱਖਦੇਵ ਦੀ ਸਕੂਟਰ ਹਵਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਸੰਸਕਾਰ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦਾ, ਜਿਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਜਦੋ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਸਬਾ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਇੱਕ ਝੋਲਾ ਟੰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਟੀਆਂ ਜਾਨਿ ਟੈਬਲੈਟਸ ਰੱਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਬੀਹੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਅਵਾਜ ਦੇ ਦਿੰਦਾ, "ਡਾਕਟਰ ਸਾਅਬ ਸਾਡੇ ਘਰ ਫੇਰਾ ਪਾ ਜਾਇਓ, ਮੁੰਨਾ/ ਮੁੰਨੀ,... ਜਾਂ ਮਾਂ/ ਬਾਪੂ... ਬੀਮਾਰ ਹੈ।" ਡਾਕਟਰ ਮੋੜਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਤਸ਼ਰੀਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਟਿਕਾਉਂਦਾ। ਮਰੀਜ ਨੂੰ ਟਟੋਲਦਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਆਖ਼ੀਰ ਉਹ ਅਪਣੇ ਝੋਲੇ 'ਚ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਜਾਂ ਬਟੀ ਦੇ ਕੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਝ ਹਦਾਇਤਾਂ ਵੀ ਦੇ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਹ ਖਾਣੇ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਕਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਆ ਕੇ ਬੀਮਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਚੈਕ ਕਰਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਅਪਣੀ ਫੀਸ ਤਾਂ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਵਕਤ ਫੇਰੀ ਵੀ ਪਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਰੀਜ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਅਪਣੀ ਵੀ ਤਸੱਲ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਰੀਜ ਛੇਤੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਖਰੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਰੀਜ ਦੇਰ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ, "ਰੋਗ ਗਹਰਾ ਥਾ... ਫਿਰ ਭੀ ਆਖਿਰ ਚਲਾ ਗਯਾ।" ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਮਰੀਜ ਠੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, "ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਰੋਗ ਹੈ... ਇਸ ਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਲੇ ਜਾਨਾ ਹੋਗਾ।" ਮਰਦੇ ਕੀ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ।

ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਕੀ ਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਣਪੜ੍ਹਤਾ ਵਰਗੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਵੈਦ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਭਲੇ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਵਕਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਣ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੌਕਰੀਆਂ

ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰ ਵੱਲ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ, ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕ, ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਰਹਿਣ ਲਈ। ਬੱਸ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਅਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਜਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਲਈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਮੁੜਦੇ। ਕੋਈ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਦਾ ਵਕਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ... ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਦੀ ਜਾਂ ਅਪਣੀਆਂ ਜੁੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿਕਨਿਕ ਮਣਾਉਣ ਦੀ।

ਕਈ ਬਾਰ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਖੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੱਲ-ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਤਕਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਰਿਤਾ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਿਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕੋ ਉਮਰ ਦੇ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਦੀ ਨਦਾਨੀ ਕਰਕੇ ਦੋਨੋਂ ਕਈ ਬਾਰ ਇਕੱਠੇ ਖੇਲਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੋਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੂੰ ਝਾੜ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਥੋੜੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸਰਿਤਾ ਨੇ ਦੂਰ ਦਰਾਜ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜਦੋ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖ ਲ਼ੈਂਦਾ ਅਤੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਸਿਖ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਈ ਬਾਰ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੂੰ ਫਿਟਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਣਾ ਪਿਆ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਫੁਰਿਆ, ਉਸਨੇ ਮੌਲਵੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮਦਰੱਸੇ ਦਾਖ਼ਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ ਨੇ ਜ਼ਿਦ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂਦਾਸ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਏ। ਵਕਤ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੇ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ।

ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ

ਸੀ।...ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਏਹਿਸਾਸ ਤੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੁਝ ਬਣ ਵੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਸੱਭ ਨੇ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ।...

ਉਸਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਵੀ। ਉਸਨੇ ਅਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਤਲਾਸ਼ ਯਾਰੀ ਰੱਖੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਉਸਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲੱਭ ਜਾਵੇ। ਆਖ਼ਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰੇਲ ਵਿੱਚ ਸਫਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕੰਵਲ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਮਸਫਰ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕੰਵਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੈਸਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਏਜੰਟ ਨੂੰ ਮਿਲਵਾਇਆ। ਏਜੰਟ ਨੇ ਪੈਸ਼ਿਆਂ ਬਦਲੇ ਦਵਾਈ-ਬੂਟੀਆਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿਲਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਅੱਗੇ ਸਵਾਲ ਆ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆਂ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਕਿੱਥੇ ਕਰੇ? ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਨਜਾਨ ਠਿਕਾਨੇ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਪਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਜੋ ਹੁਣ ਕਸਬਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖ ਕੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵੀ ਹੁਣ ਫੈਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ-ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੱਸਾਂ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੋਲ ਲਈਆਂ ਸਨ।ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਜੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਸਾਇਕਿਲਾਂ, ਟੈਂਪੂ ਜਾਂ ਬੱਸਾਂ ਤੇ ਸਹਿਰ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਕਈ ਬਾਰ ਫਿਲਮ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲਾਂ ਤੇ ਦੇਰ ਨਾਲ ਘਰ ਆਉਂਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਰੁੱਖ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਿਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਲਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਜੁਰਗਾਂ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਅਨਗੌਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਏ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਇੱਕ ਝੋਲਾ-ਛਾਪ ਡਾਕਟਰ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਝ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਰਨ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਗਏ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਸੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਇਲਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨਾਂ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸ਼ੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਉੱਠਣ-ਬੈਠਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਬੋਲਣਾ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ।

ਵਕਤ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਵੈਦ-ਹਕੀਮ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਦਰਜ਼ੇ ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਵਿਦਿਆ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਚਾਣਕ ਉਹ ਉਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਲੋਕੀ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਚਾਣਕ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿੰਨੇ ਲੋਕ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ।... ਪਰ ਸਚਾਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲੱਗੀ।

ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਇੱਕ ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸ਼ੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਅਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੁਲੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਇਲਾਜ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਰੀਜ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਆਪ ਬੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅੱਥਾ ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਇਲਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ, ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਅਤੇ ਨੁਸਖੇ, ਖਾਣ-ਪਾਣ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਹੇਜ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਗੁਹਾਰ ਲਗਾਈ। ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਨੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਨੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ। ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬਣੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਬੈਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ। ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਭਾਂਵੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝ ਸੀ ਪਰ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਨਸਾਨਿਅਤ ਦੀ ਦਿਲੀ ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਇਲਾਜ, ਅਤੇ ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਗੂੜਾ ਅਧਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ। ਯੋਗੀ ਰਾਜ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਦੀ ਮਨੋਵ੍ਰਿਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਵੈਦ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿਲਵਾ, ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਮੱਤ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਆਖਿਰ ਉਹ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮਹੌਲ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਠਿਕਾਨੇ ਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡਾਕਟਰ ਹੁਣ ਬਜੁਰਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਲੱਗਿਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ-ਧੇਲੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ

ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਇਲਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਅਰੋਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਯੋਗ ਵੈਦ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਉਸ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਖਮਈ ਭਾਵਨਾਂ ਭਰ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆਂ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਚੱਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦਾ ਨੂੰ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਬਜੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਹਾਸਾਂ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਹੁਣ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਮੰਤਵ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਗੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸਨੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਂਚ ਸ਼ਿਵਿਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਕਰਵਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਫਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਲਿਆ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਨਿਆਸੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਬਹੁਤ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਚੱਲਣਾ-ਫਿਰਨਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਢੱਲਣ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲ ਉਸਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਲਈ ਖਾਣੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੌ-ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਈ ਬਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਊਚ-ਨੀਚ, ਮਜ਼੍ਹਬ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਈ ਬਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, "ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੁਰਾਈ ਜਾਂ ਚੰਗਾਈ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਕਦੋਂ, ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।... ਜੇਕਰ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚੰਗਾਈ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਨਾ ਫੁੱਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾ ਆਉਂਦੀ, ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੰਡ ਸਕਦਾ...।"

ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਜਦੋਂ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਖੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦਾ ਬਚਪਣ, ਜਵਾਨੀ, ਉਸਦੀ ਸਰਿਤਾ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹਣਾ-ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਰੇਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯਾਤਰੀ ਕੰਵਲ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜੰਮਾਉਣੇ ਆਦਿ, ਉਸਦੇ ਮਨ-ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਖਾਲੀ ਵਕਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੈਦ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਜੋ ਕੰਧ ਤੇ ਫ੍ਰੇਮ ਹੋ ਕੇ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅੱਜ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝੋਲਾ ਛਾਪ ਡਾਕਟਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਨੇ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਇੱਕ ਅਟੁਟ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਾਂਦੇ ਵਕਤ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦਾ ਲੱਗਿਆ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਕਲੰਕ ਪਵਿੱਤਰ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਧੋ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਦਾਸ ਦੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗੀਠਾ ਅਜੇ ਵੀ ਭੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਿੰਗਾੜੀਆਂ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਉਡਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਟਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮਕਾਨ ਨੰ. 43
ਸੈਕਟਰ -1
ਰਜਿੰਦਰ ਨਗਰ, ਬਨਤਲਾਬ (ਜੰਮੂ)
ਮੋ. 94192-10834

ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ

ਆਟੋ ਵਾਲਾ

❑ ਐਮ. ਐਸ. ਕਾਮਰਾ

ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪੁੰਗਰਦੀਆਂ ਮਾਸੂਮ, ਕਿਰਨਾ, ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਅਜੇ ਹੂੰਜਦੀਆਂ ਹੀ ਪਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਪੂਨਮ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਦਸਤਕ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਸੌਣ ਕਰਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਈ ਪੂਨਮ ਨੂੰ ਦੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰਤ-ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਸਤਕ ਫੇਰ ਹੋਈ ...ਫੇਰ ... ਆਖਿਰ ਉਹ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਈ-ਪਈ ਹਿੱਲੀ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ-

"ਬੀਜੀ ! ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ, ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਦਰਵਾਜੇ 'ਤੇ ਕੌਣ ਹੈ ?" ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਲਖੀ ਸੀ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸੀ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ!

ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਅਜਨਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਖੜਾ ਸੀ। ਪੂਨਮ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ-

"ਸਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਜੀ ! ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮਾਫੀ ਦਿਓ ਕਿ ਇਤਨੀ ਸਵੇਰੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ...ਪਰ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ...ਰਾਤੀਂ ਇੱਕ ਬੀਬੀ ਮੇਰੇ ਆਟੋ ਰਿਕਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸੀ। ਬਸ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਸੀ।

ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਪੂਨਮ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਪੂਨਮ ਵੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਟੋ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਤਿਹ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਇੱਕ ਪਰਸ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ। ਪੂਨਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਸ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਸ ਫੜ ਲਿਆ। ਪਰਸ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਜਿਸਮ ਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਝੁਰਝੁਰੀ ਫੈਲ ਗਈ।

"ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ ਜੀ, ਸਮਾਨ ਪੂਰਾ ਹੈ ਨਾ ! ਉਹ ਤੇ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਸਵੇਰੇ ਆਟੋ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਵਰਨਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ...ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਚੜਦੀ -ਲਹਿੰਦੀ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਆਟੋ ਵਾਲਾ ਖਾਮਖਾਹ ਰਗੜਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ!"

ਪੂਨਮ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਅਣਗਹਿਲੀ 'ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਈ। ਰਾਤੀਂ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਆਟੋ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਆਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਸਫਰ ਦਾ ਥਕੇਵਾਂ, ਉੱਪਰੋਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕੁਵੇਲੇ ਇਕੱਲੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਅਣਡਿੱਠੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਖੌਫ ! ਘਰ ਆਟੋ 'ਚੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਸਮਾਨ ਕਿਹੜਾ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਉਸਨੂੰ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਘਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਆਟੋ ਅਤੇ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਅਨਾਪ ਸ਼ਨਾਪ ਖਿਆਲ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਤੇ ਹੁਣ ਆਟੋ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਕੇ ਪਰਸ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਬੜਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਜੀ ਨੇ ਆਟੋ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦੀ ਲੱਖ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਛੱਡੀ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਫ਼ਰਜ ਸੀ...ਧਰਮ ਸੀ ਉਸਦਾ! ਆਟੋ ਵਾਲਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਪਰ ਪੂਨਮ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਹਥੋੜੇ ਵਾਂਗ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਪਰਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ...ਵਿਚਾਰੇ ਆਟੋ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਕੌਣ ਹੋਣਾ ਸੀ...?

ਗ਼ਜ਼ਲ (ਮੁਸਲਸਿਲ)

❑ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ

ਮਨ-ਮੰਦਰ ਲਿਸ਼ਕਾਣਾ ਹੋਵੇ।
ਨਾਨਕ ਦਾ, ਫਰਮਾਣਾ ਹੋਵੇ।
ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ, ਤੁਰਨਾ ਸਿਖੀਂ
ਜੀਵਨ ਜੇ, ਲਿਸ਼ਕਾਣਾ ਹੋਵੇ।
ਭੁੱਖੇ ਖਾਤਰ, ਲੰਗਰ ਲੱਗੇ,
ਰੋਂਦੇ ਦਾ, ਮੁਸਕਾਣਾਂ ਹੋਵੇ।
ਨਾਨਕ ਦੀ, ਮੁੜ ਚੱਕੀ ਚੱਲੇ
ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ, ਕੁਰਲਾਣਾ ਹੋਵੇ।
ਅਮਲੋਂ ਵਾਝੇਂ, ਰੋਂਦੇ ਦਿੱਸਣ
ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਮੋਲਾਣਾ ਹੋਵੇ।
ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ, ਝੰਡੇ ਝੁਲੱਣ
ਐਸਾ ਸੁਰ, ਅਪਨਾਣਾ ਹੋਵੇ।
ਪੰਜੇ ਪਾਣੀ, ਸਾਂਝੇ ਲਗਦੇ।
ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ, ਨਨਕਾਣਾ ਹੋਵੇ।

ਛਾਨਾਪੁਰਾ, ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਕਸ਼ਮੀਰ
ਮੋ. 9419003858

❍

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਯਾਤਰਾ

❑ ਡਾ. ਮੋਨੋਜੀਤ

ਜਦ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਤੋਂ ਘੜਿਆ ਸ਼ਬਦ
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਸੰਗ
ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਵਗਦਾ
ਸਮੇਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਤੇ
ਅਸੰਖ ਰਾਗ੍ ਰਾਗਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ
ਨਨਕਾਣੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੋਤ ਉਪਜੀ
ਨਾਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ।
ਸੱਚ ਦੇ ਕਦਮ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਏ
ਗੰਗਾਜਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਦੀ ਥਾਂ,
ਦੂਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ
ਸੁੱਕੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਉਛਲਿਆ
ਦੱਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ
ਵੱਗ ਪਈਆਂ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ,
ਹੁਣ ਕਿਹੜਾ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ
ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਹਾਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ
ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਤੋਂ
ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਰਮਲ ਧਾਰਾ?
ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ ਭਰ ਪੀਤਾ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ,
ਤਰੋ ਤਾਜ਼ਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸਬਰ
ਜ਼ਬਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ।
ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਛੇੜੀ ਰਬਾਬ

ਮੱਕੇ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮੀਂਹ ਬਰਸ ਪਿਆ
ਸ਼ਬਦ ਧੁਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਣ,
ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਸਰ ਗਿਆ
ਸ਼ਬਦ ਜੋਤ ਬਣ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ
ਮਾਨਵ ਦੀ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੱਟਕਦੀ ਆਤਮਾ
ਝੂਠ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਠੰਢੇ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ...
ਜੋਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ
ਜਾਮੇ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ,
ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਢਲਦਾ ਰਿਹਾ,
ਸ਼ਬਦ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਦਾ ਰਿਹਾ,
ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ,
ਜ਼ਬਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ,
ਫਿਰ ਜੋਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਗਈ
ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ
ਮਨੁੱਖ, ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਢਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

11/88, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਗਰ, ਜੰਮੂ
ਮੋ. 94191-39906

ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਰਤ ਕੇ ਨਾਨਕ ਪਿਆਰਾ ਵੇਖਿਆ

❑ ਗੁਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਰਤ ਕੇ ਨਾਨਕ ਪਿਆਰਾ ਵੇਖਿਆ ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ ।

ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹੁੰਦਾ, ਬੀਜਦਾ ਤੇ ਆਪ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ ।
ਜਪਦਾ ਨਾ 'ਕੱਲ੍ਹੇ ਨਾਮ ਨੂੰ, ਹੱਥੀਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਕਾਰ ਹੈ ।
ਗ਼ਰਜ਼ਮੰਦਾਂ ਵੰਡਦਾ ਅੰਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਵੇਖਿਆ ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਕੱਢਦਾ ਸਿਆੜ੍ਹ ਫੇਰ ਖ਼ੁਦ, ਰੂਹਾਂ 'ਚ ਬਾਣੀ ਕੇਰਦਾ ।
ਮਾਲਾ ਨਾ 'ਕੱਲ੍ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ, ਮਨ ਦੇ ਵੀ ਮਣਕੇ ਫੇਰਦਾ ।
ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਰਤਦਾ ਅਦਭੁਤ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਨਿਰਛਲ ਨੀਰ ਨੂੰ ਅੰਗਦ ਬਣਾਇਆ ਲਹਿਣਿਓਂ ।
ਸੇਵਾ ਹੈ ਏਦਾਂ ਮੌਲਦੀ, ਮਿਲਦਾ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣਿਓਂ ।
ਬਿਨ ਬੋਲਿਆਂ ਸਭ ਜਾਣਦਾ, ਐਸਾ ਪਿਆਰਾ ਵੇਖਿਆ ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਬਾਦ ਅੱਜ ਰਟਦੇ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ।
ਛੇੜਦਾ ਨਾ ਸੁਰ ਅੱਲਾਹੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੁਬਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ।
ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਤਾਹੀਓਂ ਹੀ ਤਾਂ ਪੈਂਦਾ ਖਿਲਾਰਾ ਵੇਖਿਆ ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਕਿਹੜਾ ਕਹੇ ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਤੂੰ ਛੇੜ ਹੁਣ ਰਬਾਬ ਨੂੰ।
ਤਾਹੀਓਂ ਸਿਉਂਕ ਲੱਗ ਗਈ ਬਾਬਾ ਤੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ।
ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਭਟਕਣ ਦਾ ਆਰਾ ਦੇਖਿਆ।

ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਲੀ ਬੌਲਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਲਾਉਂਦਾ ਜੋਤਰਾ।

ਓਸ ਨੇ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਪੁੱਤ ਜਾਂ ਪੋਤਰਾ।

ਇਕ ਹੀ ਓਂਕਾਰ ਦਾ ਨੂਰੀ ਦੁਲਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।

ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਲੋਧੀ ਸਣੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਬਾਬੇ ਦੀ ਨਗਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੇਈਂ 'ਚੋਂ ਉਚਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭੀੜਾਂ 'ਚ ਚਿਹਰਾ ਖੋ ਗਿਆ।

ਅੰਨ੍ਹੀ ਰੱਯਤ ਭਟਕਦੀ ਖ਼ੁਰਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।

ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਤੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਵਾਜੇ ਵੱਜਦੇ।

ਚੜ੍ਹਦੀ ਬਾਰਾਤ ਕੂੜ ਦੀ, ਬੱਦਲ ਸਿਆਸੀ ਗੱਜਦੇ।

ਪੇਕੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਮਾਤ ਦੇ ਇਹ ਵੀ ਮੈਂ ਕਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।

ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਪੌਣ ਗੁਰ, ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਗਿਆ।

ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰੀ 'ਚ ਹੁਣ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਕਹਿਰ ਦਾ ਤਾਹੀਓਂ, ਦਿਨੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਿਤਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।

ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਚੋਲੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਤੇਰੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਰੱਟ ਲਈ।
ਅੱਚਲ ਵਟਾਲਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਥਾਂ-ਥਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੱਟ ਕਈ।
ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭਰ ਗਿਆ, 'ਗੋਸ਼ਟਿ' ਵਿਚਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਹਾਲੇ ਕੰਧਾਰੀ ਵਲੀ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਓਂ ਟੁੱਟਿਆ।
ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਪਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਰਨ ਕਬਜ਼ੇ ਜੁੱਟਿਆ।
'ਤਰਕ' ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਮੁੜ ਪੱਥਰ ਮੈਂ ਭਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਅੱਜ ਵੀ, ਓਨਾਂ ਹੀ ਟੇਢਾ ਬੋਲਦਾ।
ਤੱਕੜੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮੋਦੀ, ਘੱਟ ਸੌਦਾ ਤੋਲਦਾ।
ਉੱਡਦਾ ਅੰਬਰ 'ਚ ਮੈਂ, ਫੂਕੀ ਗੁਬਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ... ।

'ਜਪੁਜੀ' ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਭੂਮ ਦੇ ਚੇਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਡੰਗਦੇ।
ਤਾਹੀਓਂ ਹੀ ਤੇਰੇ ਪੁੱਤ ਸੀ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਲਾਂਘਾ ਮੰਗਦੇ ।
ਪੂਰੀ ਕਰੀ ਅਰਦਾਸ ਤੂੰ, ਤੇਰਾ ਸਹਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।
ਕਿਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ।

ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ

❑ **ਬਲਵਿੰਦਰ ਬਾਲਮ**

ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸੰਸਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ।
ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ।
ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਏ।
ਰਾਇ ਭੋਇ ਤਲਵੰਡੀ ਅੰਦਰ ਇਕ ਜੋਤੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।
ਕਿਰਸਾਨੀ ਤੇ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ।
ਵਿਸ਼ਵ ਜਗਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ।
ਬੀਬੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝੇ।
ਲਖਮੀ ਚੰਦ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ, ਦੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮੀ ਬੱਚੇ।
ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਅਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਢਾਡਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਪਾਇਆ।
ਏਸ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਾਇਆ।
ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ੧ਓ ਦਾ ਐਸਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਇਆ।
ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਜ ਤਕ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਨਾਂਅ ਨਈਂ ਆਇਆ।
ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਦੇ ਸੂਰਜ।
ਇੰਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੈ ਇਕ ਸੂਰਤ।
ਆਗਾਮੀ ਪੀੜੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਹੈ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੂਰਜ।
ਮਾਨਵ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਦੁਭੁਤ ਨੇਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਖੜ੍ਹਦਾ ਸੂਰਜ।
ਮੀਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਇਆ।
ਸਾਮਾਜਿਕ ਇੰਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ
ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਡਿਆਈ।
ਦੈਹਿਕ-ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ।

ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਦੋਵੇਂ ਸੱਚੇ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਰਹੇ।
ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅੰਦਰ ਬਣ ਕੇ ਸੱਚੀ ਢਾਲ ਰਹੇ।
ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਪਾਇਆ।
ਰੂਪ ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚ ਜਗਤ ਸਜਾਇਆ।
ਜਾਗਰਣ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਸੰਘਰਸ਼, ਕਰਤੱਵ, ਵਿਚਾਰਕ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਕਤੀ।
ਇਨਾ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਭਰ ਤੀ ਸਾਰੀ ਸਮਤੀ ਭਗਤੀ।
ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।
ਤਾਂ ਫਿਰ 'ਬਾਲਮ' ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਨਾਨਕ ਸੀ ਕਹਿਲਾਇਆ।
ਕਰਤਾਰਪੁਰੇ ਵਿਚ 69 ਸਾਲੀਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ।
ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਰਹਿਬਰ ਬਣ ਕੇ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਕਹਾਏ।

ਉਂਕਾਰ ਨਗਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ)
Whatapp - 98156-25409

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ

❑ ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਸੂਰਜ

ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਵਾਲੀ ਹੈਂ ਤੂੰ ਰੱਬੀ ਅਵਤਾਰ ਜੀ,
ਨਨਕਾਣੇ ਦਾ ਜਾਇਆ, ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰ ਜੀ।
ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੇਰੀ ਦੇ ਸਦਕੇ ,ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ,
ਤੇਰੀ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ , ਰੱਬੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।
ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਚ ਹੈ ਬਾਣੀ, ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ,
ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਾਹਾਨ ਹੈ।
ਮਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾਂ ਦੀ ਕੁਖ ਦਾ ਜਾਇਆ,ਕਾਲੂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ,
ਨਾਨਕੀ ਭੈਣ ਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਤੂੰ ਹੀ ਜਾਹਾਨ ਹੈ।
ਸੱਚਾ ਤੂੰ ਸੌਦਾ ਕਰਕੇ , ਭੁਖਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆ,
ਲਤਾੜੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤਾਈਂ , ਤੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰਿਆ।
ਕੌਡੇ ਜਿਹੇ ਰਾਕਸ਼ ਦਾ ਤੂੰ, ਕੀਤਾ ਉਧਾਰ ਹੈ,
ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਭੰਨਿਆ ਹੰਕਾਰ ਐ।
ਮਕਲ ਭਾਗੋ ਨੂੰ ਦਸੀ ਰੱਬੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ,
ਲਾਲੂ ਦੀ ਰੋਟੀ 'ਚੋਂ ਕਢਕੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਧਾਰ ਹੈ।
ਬਾਬਰ ਦੇ ਜੇ਼ਲ ਖਾਨੇ ਚੱਕੀ ਫਿਰਾਈ ਤੂੰ,
ਡੁਬ ਰਹੀ ਬੇੜੀ ਹਿੰਦ ਦੀ ਆਣ ਬਚਾਈ ਤੂੰ।
ਬਾਲੇ ਮਰਦਾਨੇ ਤਾਂਈ ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਪਿਆਰਿਆ,
ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤਾਈਂ ਤੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ।
ਰਹਿਮਤ ਤੇਰੀ ਨੇ ਬਾਬਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਹੈ ਤਾਰਿਆ,
ਭਟਕੀ ਲੋਕਾਈਂ ਤਾਈਂ ਤੂੰ ਹੀ ਸੰਵਾਰਿਆ।
ਧੰਨ-ਧੰਨ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ,ਧੰਨ ਹੈ ਪਿਆਰਿਆ,
ਦਇਆ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਤੇਰੀ ਜਗ ਨੂੰ ਹੈ ਤਾਰਿਆ।
"ਸੂਰਜ" ਅੱਜ ਅਰਜ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ,ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਨੀ,
ਮੁੜ ਆਵੀਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਪੁਕਾਰਦੀ ।

ਬਾਂਡੇਬਾਗ਼, ਬਡਗਾਮ-ਕਸ਼ਮੀਰ
ਮੋ.੯੧੪੯੯੮੨੫੯੫੨

❍

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਆਇਆ

❑ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ

ਸੱਚ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ
ਮਿਟਿਆ ਨੇਰ੍ਹ ਧਰਤ ਰੁਸ਼ਨਾਈ
ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਆਇਆ
ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਈ।

ਏਕੇ ਦਾ ਸੀ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ
ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਕ ਬੂਟਾ ਲਾਇਆ
ਹਕ ਸੱਚ ਦੀ ਸਭ ਕਰੋ ਕਮਾਈ
ਸਭ ਨੂੰ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ।

ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੇ ਪੜਨੇ ਪਾਇਆ
ਪਾਂਦੇ ਤਾਈਂ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਇਆ
ਹਰ ਪਾਸੇ ਮਚ ਗਈ ਦੁਹਾਈ
ਗੱਲ ਪਾਂਦੇ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਾ ਆਈ।

ਵੀਹ ਰੁਪੇ ਪਿਤਾ ਹੱਥ ਫ਼ੜਾਏ
ਕਰੋ ਵਪਾਰ ਕੁੱਝ ਗੁਰ ਸਮਝਾਏ
ਸੱਚ ਦੀ ਨਾਨਕ ਕਰੀ ਕਮਾਈ
ਲੰਗਰ ਲਾਇਆ ਭੁਖਿਆਂ ਤਾਈਂ।

ਵਣਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਮੋਦੀਖਾਨੇ
ਬਾਬੇ ਭਰੇ ਸਭ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ
ਤੇਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਤੋਲ ਦੀ ਧੜੀ ਲਾਈ

ਨਾਨਕ ਕੀਤੀ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ।

ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਸੰਗ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਭਾਈ
ਖਾਦਾ ਕੋਧਰਾ ਛਡ ਰਸ ਮਲਾਈ
ਸੱਚ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ ਅੱਲਖ ਜਗਾਈ
ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਲਾਲੋ ਦੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ।

ਆਓ ਸਾਰੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮੰਨਾਈਏ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਈਏ
ਹਿੰਦੂ ,ਮੁਸਲਿਮ, ਸਿੱਖ ਇਸਾਈ
ਧੰਨ ਬਾਬਾ ਤੇਰੀ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ।

ਮੋ. 9419636562

O

'ਇਸਤਰੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਬਾਣੀ 'ਕੁਚਜੀ' ਅਤੇ 'ਸੁਚਜੀ' ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ

❑ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਮਾਹਲ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਸਥਿਰਤਾ ਭਰਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਦੋਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਥੇ ਉੱਤਰ-ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨੇਮਾਵਲੀ ਮਨੂੰ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਨੇਮ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। "ਰਿਸ਼ੀ ਮਨੂੰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀਆਂ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਸਨ। ਉਹ ਵੇਦ-ਪਾਠ, ਗ੍ਰਹਿ-ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ"।[1] ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਾਬੱਧ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਸ਼ਰਿਤ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਪੁਰਖ ਧਿਰ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤ ਉਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਉਹ 'ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ' ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਧੁਰੇ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ '*ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ॥*'[2] ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਤਰਕ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਉਥੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਜੀਵਨ-ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ

ਸਰਲਤਮ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਅਧਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਰੂਪੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਸੱਤਾ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਵਿਵਰਣ *'ਆਪੇ ਪੁਰਖੁ ਆਪੇ ਹੀ ਨਾਰੀ'*[3](ਭਾਵ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਨਾਰੀ) ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ-ਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਕਲਪਿਕ ਜਗਤ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਅਮੂਰਤ ਹੋਂਦ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਅਮੂਰਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਸ ਨਾਲ ਭਾਵਾਨਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਵਿਕਲਪ ਵਜੋਂ ਭਾਵਾਨਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਅਮੂਰਤ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਅਗਮ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸਖਾ, ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਅਧਾਰਿਤ ਉਸਰੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਤੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਬੋਧਨੀ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ (ਜੀਵਆਤਮਾ) ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਅਧਾਰਿਤ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪਿਕ-ਜਗਤ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪਿਕ ਜਗਤ ਕੇਵਲ ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚਲੇ ਇਸਤਰੀ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਘੋਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ

ਪਰਿਪੂਰਨ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੇਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੁੰਦਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਨਾਰੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਬੁਰੇ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ।''[4] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਰੀਤਵ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਦੋ ਲਘੂ ਅਕਾਰੀ ਬਾਣੀਆਂ 'ਕੁਚਜੀ' ਅਤੇ 'ਸੁਚਜੀ' ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ 'ਕੁਚਜੀ' ਅਤੇ 'ਸੁਚਜੀ' ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਨਵ-ਸਿਰਜਤ ਸੰਕਲਪਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

II

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਲਘੂ-ਅਕਾਰੀ ਬਾਣੀਆਂ ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 762 ਅੰਗ ਉਪਰ 'ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧ ਕੁਚਜੀ' ਅਤੇ 'ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੧ ਸੁਚਜੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦਰਜ਼ ਹਨ। ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਗੁਣ-ਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸੁਚਜੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਚਜ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਚਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਹਾਰ, ਚਲਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੁ ਅਗੇਤਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਭਲਾ ਵਿਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਨੇਕ ਚਲਨੀ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਚਜਾ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਸ਼ੁੱਭ ਅਚਾਰ ਵਾਲਾ', 'ਨੇਕ' ਹੈ।[5] ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ "ਸੁਚਜੀ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਉੱਤਮ ਇਸਤਰੀ ਸਿਖਯਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ"।[6] ਸੁਚਜੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਕੁਚਜੀ ਗਲਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਚਜੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, "ਕੁਚਜੀ ਭਾਵ ਬੁਰੇ ਅਚਾਰ ਵਾਲੀ, ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ "ਕੁਚਜੀ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ- "ਮੰਞ ਕੁਚਜੀ ਅੰਮਾਵਣ ਡੋਸੜੇ" ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਕੇ ਕੁਚੱਜੀ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ।"[7] (336)। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ

ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪਿਕ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕੁਚਜੇ ਅਤੇ ਸੁਚਜੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਅਪਨਾਉਣਯੋਗ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਇਕ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਕੁਚਜੀ: ਇਹ ਬਾਣੀ 16 ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਖੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਖੀ ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਤਾ, ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗੁਣਹੀਨ ਵਿਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਪਦੰਡ ਉਪਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਚਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੁਚਜੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੁਚਜੀ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਜਾਈਂ ਗਵਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਮਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਚਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਵੇਲੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਮੰਞ ਕੁਚਜੀ' ਦੀ ਪਛਤਾਵੇ ਪੂਰਨ ਸੁਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗਵਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੇਤ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ:

ਮੰਞ ਕੁਚਜੀ ਅੰਮਾਵਣਿ ਡੋਸੜੇ ਹਉ ਕਿਉ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਜਾਉ ਜੀਉ॥
ਇਕ ਦੂ ਇਕਿ ਚੜੰਦੀਆ ਕਉਣੁ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਜੀਉ॥[8]

ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਔਗੁਣ ਪਤੀ (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਛਤਾਵੇ ਵਾਲੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹੀ ਔਗੁਣ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸਗੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਔਗੁਣ

ਭਰਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਵਿਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾ ਲਿਆ, ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਦਾ ਹਾਜ਼ਰ-ਹਜ਼ੂਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ:

ਹਉ ਏਨੀ ਟੋਲੀ ਭੁਲਿਅਸੁ ਤਿਸੁ ਕੰਤ ਨ ਬੈਠੀ ਪਾਸ ਜੀਉ॥
ਅੰਬਰਿ ਕੂੰਜਾ ਕੁਰਲੀਆ ਬਗ ਬਹਿਠੇ ਆਇ ਜੀਉ॥[9]

ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਸ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾ, ਧਨ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਦਾਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹਨਾ ਬਿਨਸਣਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਵਲੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਵ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਥ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈ।

ਸੁਇਨਾ ਰੂਪਾ ਰੰਗੁਲਾ ਮੋਤੀ ਤੈ ਮਾਣਕ ਜੀਉ॥
ਸੇ ਵਸਤੂ ਸਹਿ ਦਿਤੀਆਂ ਮੈ ਤਿਨ ਸਿਉ ਲਾਇਆ ਚਿਤੁ ਜੀਉ॥[10]

ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਣਵੰਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲਾਪ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅੰਬ ਦੀ ਛਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬੁਢਾਪੇ ਵਾਲੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਾਨਣਾ ਦੁਆਰਾ ਪਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਮਾਣਨਾ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਮਾਣਨਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਘਾਲਣਾ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਣਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਅੰਤਲੀ ਅਵਸਥਾ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਅੰਬ ਦੀ ਛਾਂ ਇਥੇ ਆਤਮਿਕ ਸਕੂਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮਾਣ ਰਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਜੋ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ। ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੁਣ

ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਕੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਗਮ ਅਪਾਰ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਣ ਸਕਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਲਭ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਭਾਵ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਛੋਤਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਉਪਰ ਬੁਢਾਪਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਝਾਲ' ਦਿਨ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਥੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਹੈ ਇਹ ਉਹ ਰਾਤ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਖੁੰਝਿਆਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸੁਤੀ ਸੁਤੀ ਝਾਲ ਥੀਆ ਭੁਲੀ ਵਾਟੜੀਆਸੁ ਜੀਉ॥
ਤੈ ਸਹ ਨਾਲਹੁ ਮੁਤੀਅਸੁ ਦੁਖਾ ਕੂੰ ਧਰੀਆਸ ਜੀਉ॥[11]

ਹੁਣ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮਾਰਗ ਬਚਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਉਸ ਮਾਰਗ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਕੁਚਜੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ ਮਾਣ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਤੁਧੁ ਗੁਣ ਮੈ ਸਭਿ ਅਵਗਣਾ ਇਕ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਜੀਉ॥
ਸਭਿ ਰਾਤੀ ਸੋਹਾਗਣੀ ਮੈ ਡੋਹਾਗਣਿ ਕਾਈ ਰਾਤਿ ਜੀਉ॥੧॥[12]

'ਕੁਚਜੀ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਗਲੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਸੁਚਜੀ' ਹੈ ਜੋ ਕੁਚਜੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਮਾਣ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੁਚਜੀ : 10 ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸੁਚਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਥੇ

ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਤਾ ਸੁਚਜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਮੈਂ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਚਜੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਸ ਦੇ ਸਰਬ-ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਦਾਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸਾਂਭਣਯੋਗ ਪੂੰਜੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਾਰੀ ਝੁਕਾਅ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜਾ ਹੈ:

ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਸਭੁ ਕੋ ਤੂ ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰੀ ਰਾਸਿ ਜੀਉ॥
ਤਧੁ ਅੰਤਰਿ ਹਉ ਸੁਖਿ ਵਸਾ ਤੂੰ ਅੰਤਰਿ ਸਾਬਾਸਿ ਜੀਉ॥ [13]

ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਅਸਲ ਸੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਹਿਜ ਦੀ ਅਡੋਲ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਦੀ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪੀ ਗੁਰਮੁਖ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਭਾਵ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਤਖਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭੀਖ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸੁਕੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਵਗਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਮਨ ਖਿੜਾ ਦੇਵੇ।

ਭਾਣੈ ਤਖਤਿ ਵਡਾਈਆ ਭਾਣੈ ਭੀਖ ਉਦਾਸਿ ਜੀਉ॥
ਭਾਣੈ ਥਲਿ ਸਿਰਿ ਸਰੁ ਵਹੈ ਕਮਲੁ ਫੂਲੈ ਆਕਾਸਿ ਜੀਉ॥[14]

ਇਥੇ ਥਲ ਅਤੇ ਕਮਲ ਕਰਮਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੋ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਤਿਆਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਰਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਉਹ ਥਲ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਇਕਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸੁੱਕੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਦੇ ਸਾਗਰ ਬਹਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਹੰਕਾਰੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਮਲ ਖਿੜਾ ਦੇਵੇ ਭਾਵ ਉਸ ਨੂੰ

ਕਮਲ ਵਰਗੀ ਨਿਰਲੇਪ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਭਵਜਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਸਕਣ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਭਵਜਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ:

ਭਾਣੈ ਭਵਜਲੁ ਲੰਘੀਐ ਭਾਣੈ ਮੰਝਿ ਭਰੀਆਸਿ ਜੀਉ॥
ਭਾਣੈ ਸੋ ਸਹੁ ਰੰਗੁਲਾ ਸਿਫਤਿ ਰਤਾ ਗੁਣਤਾਸਿ ਜੀਉ॥
ਭਾਣੈ ਸਹੁ ਭੀਹਾਵਲਾ ਹਉ ਆਵਣਿ ਜਾਣਿ ਮੁਈਆਸਿ ਜੀਉ॥[15]

ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਣਾ, ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸਭ ਉਸ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਉਸ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਇਕਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗਮ ਅਤੇ ਅਤੋਲਵਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।

III

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਅਰਥ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਪਰੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

1. ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚਲੀਆਂ 'ਕੁਚਜੀ' ਅਤੇ 'ਸੁਚਜੀ' ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਮਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪਿਕ ਵਿਸਥਾਰ
2. ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਗੁਣ
3. 'ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ' ਦਾ ਕੁਚਜੀ ਤੋਂ ਸੁਚਜੀ ਤੱਕ ਦੀ ਗੁਣ-ਬੋਧਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ

ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਚਾਰਯੋਗ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਇਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਅਗੇਤਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਵ-ਉਸਾਰ ਲਈ ਅਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੰਪਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ, ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ

ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੰਪਤਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਉਸਦੀ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਉਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਰੂਪੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਕੁਚਜੀ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋ ਹੋਏ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਲਈ 'ਮੰਞੁ ਕੁਚਜੀ' ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਚਜੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਅਰਥ-ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਅਵਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਵਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਲੋਭ ਦੀ ਉਸ ਵਿਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਜੋ ਬਿਨਸਣਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਅਧਾਰ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ 'ਦਾਤਾ ਸਹਿ' (ਸੇ ਵਸਤੂ ਸਹਿ ਦਿਤੀਆ) ਪ੍ਰਤੀ ਅਚੇਤ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਅੰਬਰਿ ਵਿਚ ਗੁਣ ਰੂਪੀ ਕੂੰਜਾਂ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਗਲੇ ਰੂਪੀ ਅਵਗੁਣ ਆਣ ਬੈਠੇ। ਕੂੰਜ ਅਤੇ ਬਗਲੇ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੂੰਜ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਹਿ ਕੋਸਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਬਗਲਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਟਿਕ ਕੇ ਘਾਤ ਲਗਾ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨਮੁੱਖ ਜੀਵ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਵ ਦੀ ਸੁਰਤ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਟਿਕਾਣੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਦਾ। ਜਦਕਿ ਮਨਮੁਖ ਜੀਵ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਛਲ-ਕਪਟ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਬਣਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਕਾਰ ਰੂਪੀ ਚਿਕੜ ਵਿਚ

ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਗਲੇ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ ਬਹੁਤ ਸਜਾਵਟੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਗਲੇ ਨੂੰ ਅਵਗੁਣੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਣਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਵਗੁਣਾ ਦੇ ਸੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਸੁੱਖ-ਸਾਧਨ ਆਕਰਸ਼ਕ ਮਹਿਲਾਂ, ਧਨ, ਸੁਇਨਾ, ਰੂਪਾ, ਮੋਤੀ, ਮਾਣਕ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਮੰਨ ਬੈਠੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਸ ਸੰਕਲਪਿਕ ਘੇਰੇ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਚਜੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਇਤਰੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਇਕ ਦੂ ਇਕਿ ਚੜੰਦੀਆ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਚਜੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਵਿਰਵੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਵਰਣਨ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਸੁਚਜੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੁਚਜੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਸਲ 'ਰਾਸਿ' ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਰਤੱਖਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਰਤੱਖਣ ਸਦਕਾ ਉਹ ਇਸ ਤੱਥ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਸੁੱਖ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਲ ਉਸ ਸੁਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਸਾਰ ਪਿੱਛੇ ਕਰਤਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਭੇਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੁਰਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ 'ਭਾਣੈ' ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਣਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਉਪਜਦਾ, ਵਿਗਸਦਾ ਅਤੇ ਬਿਨਸਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੁਚਜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣ-ਲੱਛਣ ਉਸਦੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੋਝੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਵੈ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸੁਚਜੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚਲੀ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਚਜੀ

ਦੀ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਸਰੋਤ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੋਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੁਚਜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ, ਇਹ ਅਭੇਤਦਾ ਉਹ ਅੰਤਰੀਵੀ ਮਿਲਾਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁਚਜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਵਿਹੂਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਚਜੀ ਲਈ 'ਸਹੁ' ਦੀ ਅਸੀਮ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚੇਤੰਨਤਾ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਹੁ 'ਅਗਮੁ ਅਤੋਲਵਾ' ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਬੇਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਮਾਪ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਸੀਮ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰਤੱਖਣ ਹੈ। ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਵਿਚਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕੁਚਜੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਅਚੇਤਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੁਚਜੀ ਉਸ ਮੂਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ, ਅਗਮਤਾ, ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਬਗਲਾ, ਸੋਇਨਾ ਰੂਪਾ, ਮੰਦਰ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕੁਚਜੀ ਦੀ ਸੁਰਤਾਤਮਕ ਕੇਂਦਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਰਤਿ' ਉਹ ਸੋਝੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਭਾਵ ਮੂਲ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਚਜੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਸੁਰਤਿ' ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੀ 'ਸੁਰਤਿ' ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦਾਤਾ 'ਸਹੁ' ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਪਸਾਰਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਦੋਵਾਂ ਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੁੱਚ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੁਚਜੀ ਤੋਂ ਸੁਚਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਇਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਜੋ ਜੀਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ। ਕੁਚਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਛੋੜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ, ਸੁਚਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਮੁੜ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਸਹੁ ਪਾਇਆ' ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ' ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਧੀਰਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੀਰਜਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਾਣਣ

ਉਪਰੰਤ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਇਹਨਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਿਆਂ ਧੀਰਜਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧੀਰਜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਪੰਚਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਨਮੁੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਢੰਗ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅਰਦਾਸ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਮਰਪਣ ਜਦੋਂ ਕੁਚਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਵਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, *'ਤੁਧੁ ਗੁਣ ਮੈ ਸਭਿ ਅਵਗਣਾ ਇਕ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ॥"*। ਪਰੰਤੂ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਹੋਏ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਇਕ ਸਫ਼ਲ ਮਾਰਗ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, *'ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਸਹੁ ਪਾਇਆ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ॥੨॥'*[16] ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨਮੁਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਚਲਦਿਆਂ ਅੰਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਹੁ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਥੇ ਦੋ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਾਧਕ ਲਈ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਉਂ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ? ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਸਲ ਸੁਨੇਹੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿਲ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ,

"ਸਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਰ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ ਤੇ ਮਾਦਾ-ਰੂਪ ਮਾਇਆਵੀ ਸੰਸਾਰ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਖ ਨਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਨਰ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਦਾ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ।"[17]

ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭੌਤਿਕ/ਸਰੀਰਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਦੇਹ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ 'ਦਾਤਾ' ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ 'ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਤਾ' ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਜਿਹੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ 'ਦਾਤਾ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ, ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਉਪਰੰਤ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਿਰਜਕ, ਦਾਤਕ, ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚਰਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਧਕ ਦੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਛਾ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਦੇਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਂ ਦੇਹੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਘੋਖਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰੂੜ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੰਬੰਧ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੁਰਖ (ਮਨੁੱਖ) ਅਤੇ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਪਤੀ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣਾਂ ਕੁਚਜੀ ਅਤੇ ਸੁਚਜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਲਪੀਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਮੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦੀ ਨਹੀਂ? ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਸ਼ਿਖਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖ ਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨਯੋਗ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਉਥੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਨਕਰਨ ਯੋਗ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਧੁਰੇ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਕੁਚੱਜੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਪਤੀ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਅੰਦਰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਨ-ਸੰਪੰਤੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮੋਹ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਲਈ ਸ਼ੁਭ-ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸੁਚਜੀ ਪਦ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਾ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰੇਕ ਸੁੱਖ ਪਤੀ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿਰਜਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਾਧਕ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਦਵੈਤ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਪਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

[1] ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ,'ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ,ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ , 33 ਪੰਨਾ ,2009 ,ਲੁਧਿਆਣਾ ,ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ

[2] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ938 ਪੰਨਾ ,

[3] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1020

[4] ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿਲ25 ਪੰਨਾ ,ਦਿੱਲੀ ਨਵੀ ,ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ ,ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਨਾਰੀ ,

[5] ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ,ਪਟਿਆਲਾ ,ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ,ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ , 210 ਪੰਨਾ

[6] ਉਹੀ

[7] ਉਹੀ336 ਪੰਨਾ ,

[8] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ762 ਪੰਨਾ ,

[9] ਉਹੀ

[10] ਉਹੀ

[11] ਉਹੀ

[12] ਉਹੀ

[13] ਉਹੀ

[14] ਉਹੀ

[15] ਉਹੀ

[16] ਉਹੀ

[17] ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿਲ311 ਪੰਨਾ ,ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ,ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਨਵਯੁੱਕ ,ਦੀਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ,

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਕਾਲਜ, ਬਠਿੰਡਾ

Contact no. 7837121937
Email: amahal443@gmail.com

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ

❑ ਡਾ. ਮਨਵੀਰ ਕੌਰ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ, ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵੀ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਦਸੰਬਰ 1872 ਕਟੜਾ ਗਰਬਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ।[1] ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕਮਾਲ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਭ ਤੋਂ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਆਦ੍ਰਿਸ਼-ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਤੱਤ ਜਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਸੁੰਦਰਤਾ' ਉਸ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਹੈ।[2]

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦੋ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਵਾਚਕ ਸਿਧਾਂਤ।[3]

ਸੁਖਦਾਈ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਦਰ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਰਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਾਵ ਛਲਾਵਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਦਰਤੀ ਅਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੌਂਦਿਆਰਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ `ਤੇ ਖਰੀ ਉਤੱਰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਮਨ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ। ਕਦੇ ਕਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੀਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਇਹ ਬਦਲਾਵ ਲੈ

ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਆਚਾਰਿਆ ਦੰਡੀ (ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ) ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੌਂਦਰਯ ਹੈ'।[4] ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾ ਦੀ ਤੜਕ-ਭੜਕ ਅਤੇ ਚਮਕ-ਦਮਕ `ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ `ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰੰਗ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਇੰਦਰੀਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ-ਪੱਖ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਣਾ ਉਸਦੇ ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ `ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ `ਤੇ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿੰਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਫੁੱਲ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਨਵੇਂ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਰਤਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇੱਕ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।[5] ਪੱਛਮੀ ਆਦਰਸ਼ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਹਨ ਉੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰ ਅਗੰਮੀ ਅਤੇ ਆਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਸਵਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਖਮ-ਸੁਭਾ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ, ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ `ਤੇ ਉਨੱਤ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਂਝ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੋ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਨ, ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਝੀ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਸੁਖਮ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਰੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਸੌਂਦਰਯ ਅਨੁਭਤੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ

ਗਾਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਰਸ਼ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤਰਕ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲੇ ਅਸਾਂ ਨੂੰ,
ਅਸਾਂ ਧਾ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ,
ਨਿਰਾ ਨੂਰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ,
ਸਾਡੀ ਕੰਬਦੀ ਰਹੀ ਕਲਾਈ।[6]

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਅਕਾਲ ਨੂੰ ਰੁਹਾਨੀ ਨੂਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੰਗਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਸ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੁਖਮ ਸਰੂਪ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਈ ਕੰਬਦੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਇੰਝ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕਲਬੂਤ ਵਿੱਚ ਕਾਂਬਾ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਲਾਹੀ ਰੂਪ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਪਰ ਆਪਣੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਭੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਗਿਆ।

ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਂਤਰਿਕ ਭਾਵ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਤ੍ਰੇਲ ਤੁਪਕੇ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਹ ਖਿਆਲ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਜਮੂਨ ਲਈ ਆਏ, ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਤ੍ਰੇਲ ਤੁਪਕੇ ਆ ਡਲਕਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਤ੍ਰੇਲ ਦੇ ਸਸ਼ਰਜ ਸਮਰਪਤ ਵਜੂਦ ਇਹ ਸਪ ਪਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਧੋਇ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ।"[7]

'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨੂਰ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ, 'ਕਿ ਹੁਸਨਲ ਕਮਾਲ ਹੈ' ਦਾ ਕਾਵਿਮਈ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੇਜੋੜ ਹੈ।

ਵੈਰੀ ਨਾਗ ਤੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਝਲਕਾਰਾ ਜਿਉਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਜਦਾ,
ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਲਵਾ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਇੱਕ ਸਿਜਦਾ।[8]

'ਕੁਦਰਤ ਗੁਰੂ ਹੈ'। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਂ ਵਰਗੀ ਠੰਡ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਵਰਡਜਵਰਥ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੇੜੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਂਗ ਹੀ

ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇਜ਼ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਨਾਲੋਂ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਆਗੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਖੇੜਾ ਤੇ ਹੁਲਾਸ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤ੍ਰੇਲ ਤੁਪਕਾ, ਕਮਲਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰੇਲ ਮੋਤੀ, ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ, ਆਦਿਕ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਇੰਨਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਰਮਜ਼ ਅਤੇ ਭੇਦ ਵੱਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਮਜ਼ ਅਤੇ ਭੇਦ ਭਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪਰੀਪੇਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਵਤਾ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੈ।

ਨਿੱਤ ਪਿਆਰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਂਵਦਾ
ਕਰੇ ਅਰੂਪੋ ਰੂਪ,
ਅਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ ਕੁਈ,
ਨਿੱਤ ਫਿਰ ਕਰ ਅਰੂਪ।

ਕਮਲ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਤ੍ਰੇਲ ਮੋਤੀ ਕੋਲੋਂ "ਘਲੇ ਆਵਹਿ ਨਾਨਕਾ ਸਦੇ ਉਠੀ ਜਾਹਿ॥"[9] ਵਾਲੀ ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਘੱਲੇ ਸੱਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਏਥੇ ਉੱਥੇ ਆਪ,
ਅਰਮ ਖੇਡ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਖਿਡਾਵੇ ਬਾਪ।

ਇਹ ਅਰਥ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਵਾਲੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਡ ਰਚਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਕੋਲੋਂ 'ਵੰਡ ਛਕਣ' ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ 'ਦੇਣਾ' ਰੰਗ ਅਨੂਪ ਹੈ ਚੜ੍ਹਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਆ' ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

'ਮਾਰਦੰਡ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪਿਆ,

ਹੋਈ ਮੁੱਦਤ ਕਹਿੰਦੀ ਲੋਈ
ਪਰ ਕੰਬਦੀ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ
ਸਾਨੂੰ ਸੀ ਸਹੀ ਹੋਈ।'

ਉਪਰੋਕਤ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਫੁੱਟ ਦਾ ਲਾਹਾ ਚੱਕ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਘੁਸਪੈਠ, ਦੇਸ਼ ਦੀ, ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਬਾਹਰੀ (ਤਾਕਤਾਂ) ਵਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧੁਰਅੰਦਰ ਤੱਕ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਭਗਤੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਗੀਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਗੀਤ ਹਨ ਜੋ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[10]

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ `ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੀਮਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਰਹਿਸਮਿਕਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਆਧੁਨੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਊਂਤਿਆ ਹੈ।[11]

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਖਾਸ ਗੱਲ ਉਸਦੀ ਨਵੀਨ ਭਾਵਨਾ, ਵਿਸਮਾਦਮਈ ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਛੋਹਾਂ ਵਾਲੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵਿਤਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਲੈ ਗਈ। ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਮੋਤੀ ਕਵੀ ਵੀ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 1949 ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਓਰੀਐਂਟਸ ਲਰਨਿੰਗ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਿੱਤੀ। 1952 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੋਏ। 1950 ਆਪਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। 1955 ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ' ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। 1956 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ।

ਹਵਾਲੇ

1) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾਨ (ਸੰਪਾਦਕ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਿਊਰੋ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨਾ 13
2) ਡਾ. ਓ.ਪੀ. ਭਰਦਵਾਜ, ਭਾਰਤੀ ਸੌਂਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਨਾ 3
3) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ,ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਰਸ਼ਨ, ਕੇ.ਲਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ ਨੰ. 33
4) ਆਚਾਰਿਆ ਦੰਡੀ-ਸੌਂਦਰਯਲੰਕਾਰ:, ਕਾਵਿਯਾਦਰਸ਼
5) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿਘ ਦਰਸ਼ਨ, ਕੇ.ਲਾਲ ਕੰਪਨੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ 34
6) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ “ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ” (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ ਨਵੀ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 2
7) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨਾ 128
8) ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ 2006, ਪੰਨਾ 505.
9) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1239
10) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ, ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੇਜ਼ 135
11) ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 506

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ : ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ

❑ ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ

ਭੂਤਵਾੜੇ ਦੇ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਡਾ. ਤਰਸ਼ਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਚਰਚਿਤ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆ ਮਹਾਨ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਭੂਤਵਾੜਾ ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਹਨ। ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਲੀ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਲਾਲੀ, ਹਰਿੰਦਰ ਮਹਿਬੂਬ, ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਡਾ. ਤਰਸ਼ਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵਾਰਤਕ ਸੰਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਤਮਾਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੋਕਸ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਇੱਕ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਕੋਲ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜੋ ਇੰਟਲਿਕਚੂਅਲ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪਰਿਪੇਖ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵੀ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਾਰਤਕ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਧਾਤੂ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ "Prosue" ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤੁਕਰਹਿਤ ਖਿਲਾਰ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਨਸਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪਰੋਜ਼ ਜਾਂ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਗੱਲਬਾਤ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਾਤੂ "ਵ੍ਰਿਤ" ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ "ਟੀਕਾ" ਜਾਂ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।[1] ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਨਾ ਹੀ ਇੰਜ ਇਕੱਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ,ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ।

ਵਿਚਾਰਅਧੀਨ ਵਾਰਤਕ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਸਿਰਜਨਾ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿੱਜ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ, ਚਿੰਤਨ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ/ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼ ਮਹਿਜ਼ ਇੰਟਰਵਿਊਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਿੱਜਤਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਸੰਵਾਦ' ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਦਾ ਪੰਜਾਬ,ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਭੂਤਵਾੜੇ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਤਵਾੜਾ ਉਹ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ 'ਫਕੀਰ ਰਲ ਕੇ ਮਜ਼ਿਲਸਾਂ' ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜੋ ਉੱਚ-ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ 'ਡਿਗਰੀਆਂ' ਤੱਕ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਲੇਖਿਕਾ ਮੁਤਬਾਕ,"ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਫੈਲਿਆ ਇਹ ਭੂਤਵਾੜਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭੂਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ'ਚ ਕਿਹੜੇ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋਏ ਇਹ ਸਭ ਪਾਠਕ ਅਗਲੇਰੇ ਸਫ਼ਿਆਂ'ਤੇ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਪੜ੍ਹਣਗੇ।[2] ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸੰਖੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਵੱਧ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ-ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੱਕ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ, ਭੂਤਵਾੜੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਬਾਰੇ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੈ। ਡਾ. ਨੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਆਲੋਚਕ ਸੀ। ਭੂਤਵਾੜੇ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪੱਧਰ'ਤੇ ਉਹ ਭੂਤਵਾੜੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੂਤਵਾੜੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ,ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:-

"ਭੂਤਵਾੜੇ 'ਚ ਇਹ ਕੋਈ Compulison ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਕੀ ਐ ? ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਓ ਕਿ ਭੂਤਵਾੜੇ 'ਚੋਂ ਚੰਗੇ ਕੌਮਨਿਸਟ ਵੀ ਉੱਠੇ, ਉੱਥੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਵੀ ਉਠੇ, ਉਥੇ ਨਿਯਮ ਇਹ ਸੀਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਲਿਖਦੇ ਕੀ ਓ ? ਉਥੇ ਫੇਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ 'ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਐ, ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਤੁਸੀਂ ਕਦੋਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਓ, ਇਹ ਸੀਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ discusison ਵਿੱਚ Participate ਕਰਨੈ।"[3]

ਡਾ. ਨੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੂਤਵਾੜਾ ਇੱਕ ਅਜ਼ਾਦ ਸਪੇਸ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭੂਤਵਾੜਾ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ-ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਬੇ-ਤੁਕੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲਿਸ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਡਾ.ਨੂਰ ਨੇ ਭੂਤਵਾੜੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਬਾਰੇ,ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਤਾ ਭੂਤਵਾੜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਮਿੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਹ ਇੱਕ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਹਰਿੰਦਰ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪਤੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਿੰਦਰ ਮਹਿਬੂਬ ਭੂਤਵਾੜੈ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਵੀ ਐ ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿਉਂਈ ਜਾ ਸਕਦੀ... ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਐ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ’ਚ।[4]

ਹਰਿੰਦਰ ਮਹਿਬੂਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ, ਯਾਦਾਂ, ਭੂਤਵਾੜੇ, ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਝਾਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਰਜਨਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਧੁਰ ਤੱਕ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿੰਦਰ ਮਹਿਬੂਬ ਵਰਗਾ ਕਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੋੜ-ਜੋੜ ਕੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਸਮਝ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਇਸ ਭੂਤਵਾੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਔਰਤ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਲੇਖਿਕਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ। ਭੂਤਵਾੜੈ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਅਧਿਆਪਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਰੀਵਾਦ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੁਕਤੇ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸਚਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ

ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ, "ਮੇਰੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਫਿਕਰੇ ਹੀ ਕਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦੀ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕਾਉਣੀ ਪਵੇ, ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੇ ਇਹਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮਝ ਲਉ, ਚਾਹੇ ਲਮਿਟ ਸਮਝ ਲਉ ਤੇ ਚਾਹੇ ਮਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸਮਝ ਲਉ, ਇਕ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ।"[5]

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸਦੀ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਵੀ ਬਣੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਸੂਲ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਭੂਤਵਾੜੇ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਮਿੱਥਾਂ, ਪ੍ਰਵਾਸ, ਭੂਤਵਾੜੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੋਚ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਾਏ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਤਾਲੀ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕਹਿਰ ਭਰੀਆ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਹ ਰਿਗਵੇਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਜਿੱਥੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਉੱਥੇ Progresisve Movement ਨੇ ਸਾਡਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸਨ, ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਝ ਅਸੀਂ ਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਗਲਤ ਆ। ਕੋਈ ਪੰਜਾਬ'ਚ ਜੰਮਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ Cultural existence ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਐ"।[6]

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਥਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਉਹਨਾਂ

ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਦੀ ਘਾਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਪਰਵਾਸ ਵੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਕੱਟ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਹੈ। ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿੱਤੀ, ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਹਿੱਪੀ ਕਲਚਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਸਾਰਥਕ ਹਨ। ਉਹ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਹਿੱਪੀ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਨਾਬਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁਲਵੰਤ ਗਰੇਵਾਲ ਵੀ ਭੂਤਵਾੜੇ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਵੀ ਭੂਤਵਾੜੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਸਿਆਣੀਆ ਕੌਮਾਂ ਹਨ ਉਹ ਮਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲਮੇਟੀ ਨਾਲ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਮਿੱਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿੱਥ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ, ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੂਤਵਾੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਰਨੈਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕੁਲਵੰਤ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਇਲਮ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ।

ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜਨਮ, ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕੀ ਹੈ, ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

"ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। Im very much impressed ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ intellectually ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ impress ਕਰਦੀ ਐ ਜਿਵੇਂ ਕਿ person ਦੀ integirty ਵੱਡੀ ਐ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ greatness ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਐ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਓ। ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜਾਂ victory, ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਇਕ ਵਾਰ word ਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ marriage ਕਰਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬਚਾਉਣੈ।"[7]

ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਐ। ਸਾਡਾ ਅਤੀਤ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸੂਲ/ਤੱਤ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣ ਕਲਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਲੀ ਭੂਤਵਾੜੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆ ਨਵੀਆ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਖੇ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਉਹ ਰਿਸਰਚ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭੂਤਵਾੜੇ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਡੁੱਲੀ ਸਪੇਸ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪੜ੍ਹਣ ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਹੋਣ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਉਸ ਕਲਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਇਹ ਭੂਤ/ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸੇ ਕੱਟੜ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਿੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ "ਮਿੱਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ 'ਚ Create ਕੀਤੀ ਐਂ। ਅਸਲ 'ਚ ਮਿੱਥਾਂ ਉਹ forms ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ Situation ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੋ Comment ਐ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮ ਐ ਉਸਨੂੰ address ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਿੱਥ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਂ ਦੀ ਉਹ ਤਾਕਤ ਪਈ ਐਂ, ਜਿਸ ਤਾਕਤ 'ਚੋਂ ਉਹ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਇੱਕ form ਐ।"[8]

ਆਪਣੀ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਲੀ ਮਿੱਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਯਨ ਔਰਤ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਅਤੇ ਖੋਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੂਤਵਾੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਕਤੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਲਾਲੀ ਅਤੇ ਡਾ.ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਪੇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਪੇਸ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਭੂਤਵਾੜਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੰਧਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਸੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਿਛੋਕੜ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਲਾਲੀ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਖ਼ਾਸ ਲਗਾਓ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਾਨਵੀਪਣ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਮਿੱਥ, ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਜੀਵਨ ਲਈ' ਹੈ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਅਗਲੇਰੇ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੋ-ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਕਲਾ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਤਕ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ 'ਸੰਵਾਦ' ਲਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਵੇਗੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ:21 (ਵਾਰਤਕ :ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਡਾ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਬੱਲ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ 1997, ਪੰਨਾ 435.
2. ਭੁਤਵਾੜੇ ਦੇ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਕਥਾ, ਡਾ. ਤਰਸ਼ਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁੱਕਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2016, ਪੰਨਾ 14.
3. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 20
4. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 45
5. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 59
6. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 67
7. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 123
8. ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 138

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ, ਮੋਗਾ।

ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਣੁ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ

❑ **ਅੰਜਲੀ ਖੰਨਾ**

ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਸਾਹਿਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਮੋਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਹਨ।ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ 'ਚ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਰ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ 1969 ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤਾ।ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1976 ਵਿਚ 'ਜੇਹਲਮ ਵੱਗਦਾ ਰਿਹਾ' ਲਿਖੀ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਹਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੀ।ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ 'ਠੰਡੀ ਕਾਂਗੜੀ ਕਾ ਧੂੰਆਂ' ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਮਣੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਚ ਲਿਖਿਆਂ।ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਠ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਟਰਾਂਸਲੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਡੋਗਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਜੰਮੂ ਆਏ ਸਨ।ਉਹ ਘਟੋ ਘੱਟ 6-7 ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਡੋਗਰੀ, ਗੋਜਰੀ, ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ।ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਰੈਂਕ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਉਹ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਖਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

'ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਣੁ' ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪ ਭੋਗਿਆ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੇ ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਣੁ' 2015 'ਚ ਛੱਪੀ ਜਿਸਨੂੰ 2021 ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਨਵਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ

ਅਕਾਦਮੀ ਅਵਾਰਡ ਕਿਸੇ 'ਨੌਨ ਨੇਟਿਵ ਸਪੀਕਰ' ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ ਤੇ ਡੋਗਰੀ ਹੈ,ਪੰਜਾਬੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਮੂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਮੁਹੱਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੁਹਾਰਾਂ, ਕਸਾਈਆਂ, ਨਾਈਆਂ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਣੁ' ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ 'ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਣੁ, ਆਹੀਂ ਦਾ ਬਾਲਣ ਬਾਲ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕੰਡੇ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਲਣ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਜਾਂ ਹੈਦਾਰਬਾਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚ ਤਰੀ (ਗ੍ਰੇਵੀ) ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਇਹਨਾ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੀ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਤੜਪ, ਦਰਦ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਣ ਮੈਂ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਿਹੜੀ ਆਹੇਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬਾਲਣ ਹੈ।ਇਸ ਕਾਫ਼ੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਘੜਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਹੰਢਾਏ ਗਏ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਣ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।'ਸੂਲਾਂ ਭਰੇ ਪੈਂਡੇ', 'ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਲੁਕਿਆ ਮਨੁੱਖ','ਜਿੰਦ ਕੜਾਹੀ ਸਾੜ ਮੁਕਾਈ','ਇਕ ਮਰੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ',ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ।'ਲਕੀਰ',‘ਇਸ਼ਕ ਮਲੰਗੀ’, 'ਹਾਥੀ ਢਾਈ ਲੱਖ ਦਾ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹਨ।ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਹਨ।1990 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਜਿਹੜੀ ਸਿਆਸੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ 'ਚ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ‘ਚ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਖਾੜਕੂ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸੀ।ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ 'ਇਕ ਮਰੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਮੰਜ਼ੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਤਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਮਨਜੂਰ ਦੇ ਘਰ ਵੜਨਾ, ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾਉਣਾ, ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਟਣਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੰਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਖਾੜਕੂ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਮੁੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ ਜੋ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।ਖਾੜਕੂ ਬਣਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ

ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ''ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਾੜਕੂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਆਤੰਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਾਂ।ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ, ਗਵਾਚਿਆ-ਗਵਾਚਿਆ ਜਿਹਾ, ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼।ਮੈਨੂੰ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਵੀ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗਦੇ।ਕ੍ਰੋਧ, ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਜਨੂਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇੰਝ ਧਰਮ ਦੀ ਤੌਹੀਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।''[1] ਮਨਜ਼ੂਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਪੁਲਸ ਦੁਆਰਾ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਖਾੜਕੂਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੁਲਸ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਬੱਦਤਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾੜਕੂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਤੰਕੀ ਗਿਰੋਹ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਗੱਦਾਰ ਮੰਨਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।ਮੰਜ਼ੂਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਣਕ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਚੱਕੀ ਦੇ ਦੋਵੇ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਸਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਤਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀ।ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਅੱਤਕਵਾਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਟਾਸ੍ਕ ਫੋਰਸ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਘਰ ਉਜਾੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੱਖਾਂ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜਿੰਦ ਕੜਾਹੀ ਸਾੜ ਮੁਕਾਈ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੂਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆਂ ਬਦਸਲੂਕੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ''ਅੰਨੀ ਪੀਹੇ ਤੇ ਕੁੱਤੀ ਚੱਟੇ'' ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਭੰਡਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪੂਰਾ ਅੰਧਿਆਰ ਹੈ।[2] ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸਲਾਮ ਪੰਡਿਤ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਫੌਜ਼ੀ ਬੰਦਿਆ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੱਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਰਹੱਦ ਟੱਪਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਸੀ।ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਤੰਕੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੱਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੀਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਪੁਲਸ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਤੰਕੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜਸੂਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਬਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫੋਕਸ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਸੀ, ਹਾਕਮ ਤਾਕਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਮ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚਾੜਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਾਕ 'ਹਾਕਮ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਏਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ' ਤੋਂ

ਵੀ ਚਲਦਾ ਹੈ।ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਖੌਫ਼ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੌਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕਿਸੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਬੋਲ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਜਾਂ ਤਰਕ ਕਰਨ ਮਤਲਬ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣਾ ਹੈ।ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਲਾਮ ਪੰਡਿਤ ਉਹਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹਾਕਮ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਆਤੰਕੀਆਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਆਪਣਾ ਸੱਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਸ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰਣ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਅੱਖੋਂ ਵੇਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ 'ਲਕੀਰ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਪਲਾਇਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਝੱਲਿਆ ਉਸਨੂੰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਕਤਲੇਆਮ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨੂੰ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਵੰਡ ਨੇ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।ਲੱਖਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਲੋਕ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਅੱਧੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਮਿਲਣਾ ਨਾ ਹੋਇਆ।ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸਜਾਵਲ, ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੌਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਸਾਬਰੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ।ਤਕਰੀਬਨ 60 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੁਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਕ਼ਾਨੂਨ ਇਸਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ।ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਾਕ ਸਜਾਵਲ ਤੇ ਸਾਬਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਅੰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਦਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ''ਉਹ ਨੋ ਮੈਨਸ ਲੈਂਡ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕਦੇ ਸਜਾਵਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ।ਫੇਰ ਉਹ ਮੁੜ ਚਲਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਚੁੱਕਿਆਂ ਸਨ।ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਈ।ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁਹਾਫਿਜ਼ ਦੌੜੇ।ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਬੇਬੇ ਸਾਬਰੀ ਕੋਲ ਅਪੜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਬੇਬੇ ਦੀ ਰੂਹ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਛੱਡ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।''[3] ਸਜਾਵਲ ਵਰਗੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਰਹੇ।ਪਰ

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਹਰਿਹਮ ਕਠੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਸਜਾਵਲ ਤੇ ਸਾਬਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਹਦਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਖੋਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅੰਦਰਖਾਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਖੇਲ, ਖੇਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਜਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਦੇ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਉਸਰੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ 'ਇਸ਼ਕ ਮਲੰਗੀ' ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਜੰਮੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਦੇ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੜਾ ਰੌਣਕੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਸਬੀਆਂ ਤੇ ਡੇਰੇਦਾਰਨੀਆਂ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਹੇਠ।... ਫੁੱਲਾਂ, ਇੱਤਰ, ਪਾਨ, ਸਿਗਰੇਟ, ਚਾਅ, ਦੁੱਧ-ਦਹੀਂ, ਮਿਠਾਈ ਤੇ ਨਹਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ। ਵੰਗਾਂ, ਪਰਾਂਦੇ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ, ਕੰਘੀਆਂ ਤੇ ਛੱਲੇ-ਛਾਪਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਬੜੀਆਂ ਸਨ। ਅਫ਼ੀਮ, ਚਰਸ, ਗਾਂਜਾ,ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਬੇਹਿਸਾਬ ਮਿਲਦੀ ਸੀ"[4] ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਸਾਂਝੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਵੰਡ ਨੇ ਇਸ ਸਾਂਝੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉੱਜੜ ਕੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਭੱਜ ਗਏ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਮੀਰਪੁਰ, ਕੋਟਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਮੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਆ ਗਏ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਵੀ ਜੰਮੂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਫਿਰੋਜ਼ਾ ਨੂੰ ਲੱਭਦਿਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤੜਪ ਉਸਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾਸ਼ ਵਰਗਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਮਰਨ ਜੋਗਾ ਹੈ ਨਾ ਜੀਣ ਜੋਗਾ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਚਮਕ ਵਿਚ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੰਕਾਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਇੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਅਜਿਹੀ ਪਲਟੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭ ਕੁਝ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ ਵੀ ਉੱਜੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਰਾਤੋਂ ਰਾਤ ਅਰਸ਼ ਤੋਂ ਫਰਸ਼ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਰੰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੰਕ ਰਾਜਾ। ਜਿਸਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਾਦਾ ਬਿੱਲੀ ਜੰਮੂ ਵਾਲੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕ਼ੀਕੀ 'ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਰੋਲੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ 'ਹਾਥੀ ਢਾਈ ਲੱਖ ਦਾ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਹਾਥੀ ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਗਰੀਬ

ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਾਥੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਗਰੀਬ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।ਸਰਹੱਦਾਂ ਕਰਕੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਹੰਢਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਮਹਾਨ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਿੰਗਾਈ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦਾ ਤੰਜ ਕਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਉਪਦੇਸ਼', 'ਜਾਗਦੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼', 'ਖ਼ੌਫਸੂਰਤ', 'ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖੇ ਅੱਖਰ' 'ਲੱਕੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤ' ਆਦਿ ਕੁਝ ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪਰਿਸਿਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਘੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੇਕ ਦਿਲ ਬੰਦਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮੌਜੂਦ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤ ਰਾਹ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਗ਼ਲਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ।ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁਹਾਵਰਾਮਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਜ਼ੂਬ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਕਤਲੇਆਮ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਲਈ ਕੋਈ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਆਮ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੋਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ , ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਲਿਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹੋਏ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ।ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨਹੀਂ ਝਲਕਦੀ।ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋਰ ਜਿਹੜੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁਹੱਬਤ ਫੈਲਾਉਣ ਅਤੇ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ।ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਰਸ਼ਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ

ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਹੱਬਤ ਹੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ।ਕਹਾਣੀ 'ਸੂਲਾਂ ਭਰੇ ਪੈਂਡੇ' ਵਿਚ ਬੇਬੇ ਨੂਰਾਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੈ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਫ਼ੌਜ਼ੀ ਹੋਣ ਜਾ ਖਾੜਕੂ।ਬੇਬੇ ਨੂਰਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਉਹ ਤਾਂ ਬਸ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਸਨ।ਬੇਬੇ ਨੂਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ''ਜਾਨ ਲੈਣੀ ਤੇ ਦੇਣੀ, ਜਾਂ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਸਭ ਅੱਲਾ ਸਾਈਂ ਦੇ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਵਿਚ ਹੈ।ਇਹ ਸਾਡੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।ਪੁੱਤਰਾਂ ! ਲੜਾਈ, ਝਗੜੇ ਤੇ ਫ਼ਸਾਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।ਲੜਾਈ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।ਫਸਾਦ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਮੁਹਬੱਤ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਸੁਹਾਗਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।''[5] ਲੇਖਕ ਇਥੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰੱਵਈਏ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ 'ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਮਾਨਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਮਸਲੇ- ਉਜਾੜਾ, ਹਿੰਸਾ, ਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਜੇ ਮੁਨੱਖ 'ਤੇ ਢਾਏ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੋਗਿਆ ਸੰਤਾਪ, ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਤਸੀਹੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਟੁੰਬ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ, 'ਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਲਾਣੂ', ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 96
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 71
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70

'ਨਾਦ ਬਿੰਦ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ

❑ ਸੰਦੀਪ ਕੌਰ

'ਨਾਦ ਬਿੰਦ' ਡਾ.ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਨਾਵਲ ਹੈ । ਇਸਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਅੱਠ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨੇਮ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੋਣ ਪਿਛੇ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਭਾਵ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਦ- ਬਿੰਦ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਘਾੜਤ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।" 1 'ਨਾਦ -ਬਿੰਦ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਟਰਕਚਰ ਜੋਗ ਅਤੇ ਭੋਗ ਦਾ ਸੂਖਮਭਾਵੀ ਚਿਤਰਣ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਰਕ ਤੇ ਪਰਖ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਰਨਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਲਈ ਪਰੰਪਰਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਨਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਫਰੈਂਕ ਦਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਜੋਂ,ਉਸ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਵਜੋਂ, ਅਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਪੇਸ ਕੀਤੇ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪੱਧਰ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੀ ਸਰਬੰਗਤਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਜੋਂ। "

2 ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦੇਣ ਰੂਪੀ ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕਣ।

ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। "ਰੂਪਾਕਾਰ ਪਦਾਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਰੂਪਾਕਾਰ ਤਦ ਤੱਕ ਹੀ ਜੀਵੰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਢਾਲਣਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" 3 ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਘੜਿਆਂ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯਥਾਰਥਕ ਰੰਗਣ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਣਗੌਲੇ ਵਰਤਾਰੇ,ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ,ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ,ਦ੍ਰਿਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਅਣਗੌਲੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈਇਸ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਰਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ,ਅੱਲਾ-ਹੁ-ਅਕਬਰ ਦੀ ਹੂਕ ਵੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਵੀ।ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੜਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਖੰਡੇ ਵੀ ਦਿੱਸਦੇ ਸਨ ।" 4 ਉਪਰੋਕਤ ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼,ਨਾਦ-ਬਿੰਬ,ਪ੍ਰਤੀਕ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਰੰਗੀ ਤੇ ਮੀਰਾ ਹਨ। ਨਾਵਲੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਲ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਪਾਤਰ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਪਤ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਰੱਖਦਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆਂਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਗੋਲ ਤੇ ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ। ਰੰਗੀ,ਸੁਗੰਧ ਨਾਥ ਗੋਲ ਪਾਤਰਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੀਰਾ ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ ਦੀ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਇਹ ਇਹ ਪਾਤਰ ਘੜੇ ਹਨ। ਰੰਗੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲਸਫਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ

ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਾਤਰ,ਇਨਕਲਾਬੀ ਪਾਤਰ,ਜੋਗੀ,ਬੁਰਜੂਆਂ ਵਰਗ,ਵੇਸਵਾ ਵਰਗ,ਪ੍ਰੋਲੇਧਾਰੀ ਵਰਗ ਆਦਿ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜੋ ਵਸਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ । ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਨ ਕਈ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੰਗੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰੰਗੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਾਤਰ ਜੋ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣੀ ਉਸ ਲਈ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖੂਬੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਉਪਕਥਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਕਥਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ,ਆਸਥਾ,ਵਿਸ਼ਵਾਸ,ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤ,ਟੋਟਮ,ਟੈਬੂ,ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ,ਟੂਣੇ,ਜਾਦੂ ਆਦਿ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨ,ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸਥਾਪਨ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਹੈ।" ਮੇਰੀ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਧੁੰਦ ਹੱਟਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ,ਸ਼ਿਵ,ਸਾਧਕ ਸਭ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸਭ ਸ਼ੈਤਾਨ ਮਨਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ,ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਉੱਲੀ ਦੇ ਗੰਦੇ ਬੀਜ ਦੂਜੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੀਜ ਰਹੇ ਸਨ।" 5 ਨਾਵਲਕਾਰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਰਥ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚਿੰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕੋਡਿੰਗ-ਡੀਕੋਡਿੰਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਵੈ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਾਵਲੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੇ ਦੰਭਮਈ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। "ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਹੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਧੂਣੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮੱਘਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਧੂਣੀ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ

ਪਾਸੇ ਮ੍ਰਿਗ ਸ਼ਾਲ ਵਿਛੀ ਸੀ,ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਧੌਣ ਉਪਰ ਹੀ ਮ੍ਰਿਗ ਰੋਮ ਬਾਕੀ ਸਨ,ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰੋਮ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਘਸ-ਘਸ ਕੇ ਝੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ,ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗੁਆਹੀ ਭਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਮ੍ਰਿਗ ਸ਼ਾਲ ਉਪਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੰਦਰਾਂ ਆਸਣਾਂ ਨੇ ਸੁਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ । ਆਸ ਪਾਸ ਲਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਲੋਟਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਹਮਣੀ ਟੂਟੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ,ਗੁਲਸ਼ਫਾ,ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,ਇਕ ਚੇਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਫਾਹੁੜੀ ਗੁਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਅੱਕ ਗਈ ਹੋਵੇ। ” 6 ਇਹ ਧੂਣੀ ਕੇਵਲ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਚਿਲਮ ਨੂੰ ਮਘਾਉਣ ਤਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਕ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਮਘਦੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਜੇਕਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ,ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ,ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਾਦ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਰੋਧਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਤੇ ਮੀਰਾ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜੋਗ ਮਤ ਦੇ ਦੰਭ ਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਕਈ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਾਵਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਵਲ ਉਦਭਵ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਰੂੜੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਤੇ ਮੀਰਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। “ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਨਾਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵੇਲੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਰੰਗੀ ਨਾਥ ਯਤੀਮ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰੰਗੀ ਨਾਥ ਨੂੰ ਇਕ ਭਰਵਾਂ ਤੇ ਸੁਡੌਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਰੰਗੀ ਨਾਥ ਪੀਰ ਸੁਗੰਧ ਨਾਥ ਦੇ ਡੇਰੇ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਬਾਲ ਨਾਥ ਕੋਲ ਹੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰੰਗੀ ਨਾਥ ਨੇ ਹੀਰ ਅਥਵਾ ਮੀਰਾਂ ਸੁਗੰਧ ਨਾਥ ਕੋਲੋ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। " 7 ਇਹ ਕਥਾ ਅਵਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਰੂਪਾਤਰਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੂਪਾਤਰਣ ਸਥਿਤੀ ਸੰਦਰਭ ਸੰਦਰਭ,ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਨਾਦ ਬਿੰਦ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਵੈ-ਵਰਣਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਤਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਬਿਆਨੀ ਵਰਣਨੀ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਆਪਾ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਤਸ਼ਦੱਦ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹਾਂਪੀਰ ਸੁਗੰਧ ਨਾਥ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਹਾਰਕ ਅਸਾਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇਕ ਪੱਖ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ/ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ/ ਫਲਸਫਾ/ ਨੁਕਤੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ 'ਨਾਦ-ਬਿੰਦ' ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੌਕਾ ਮੇਲ,ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

":ਧਨ ਜੋਬਣ ਕੀ ਕਰੈ ਨਾ ਆਸ।
ਚਿੱਤ ਨਾ ਰਾਖੇ ਕਾਮਿਨਿ ਪਾਸ।
ਨਾਦ ਬਿੰਦ ਜਾਕੇ ਘਟਿ ਜਰੈ।
ਤਾਕੀ ਸੇਵਾ ਪਾਰਬਤੀ ਕਰੈ।" 8

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਨਾਦ ਬਿੰਦ' ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਲਕੀਰੀ ਤੇ ਰੂੜੀਗਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਵੀਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਜਾਸੂਸੀ,ਬੇਲੋੜੇਪਣ,ਉਕਾਤਾਊਪਣ,ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪਮਿਕਤਾ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ,ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਰਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਰੌਚਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਤਰਕਪੂਰਨ ਪੈਰ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੈਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਵੀ ਅਤਿ ਕਲਾਮਈ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਉਧਰਿਤ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, 'ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦ',ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ,ਅੰਕ 32,ਸਤੰਬਰ 1988,ਪੰਨਾ 115
2. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ,ਵਿਰੋਧ -ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ,ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੰਸਾਇਟੀ ਲਿਮਟਿਡ,ਲੁਧਿਆਣਾ,1985, ਪੰਨੇ-37-38
3. 15 ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ,ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ,ਗਰੇਸ਼ੀਅਸ ਬੁੱਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ,2017
4. ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੈਰੋਂ,**ਨਾਦ ਬਿੰਦ**,ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,ਲੁਧਿਆਣਾ,1984,ਪੰਨਾ-3
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ - 85
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ- 5
7. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, **ਨਾਦ-ਬਿੰਦ ਨਾਵਲ ਦਾ ਗਹਿਨ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ : ਨਾਦ ਬਿੰਦ,** ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ,2000,ਪੰਨਾ-54
8. ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਕੈਰੋਂ,**ਨਾਦ ਬਿੰਦ**,ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,ਲੁਧਿਆਣਾ,1984,ਪੰਨਾ- 6

ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ : ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸਰਵੇਖਣ

❑ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਬਹੁ-ਵਿਧਾਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਲਿਖ ਕੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ 'ਸੜਕਨਾਮਾ' ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਚਰਚਾ ਤੇ ਵਿਲਖਣ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖਰਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ, ਯੋਧਿਆਂ, ਨਾਇਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ਸਤਲੁਜ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਢਾਹਵਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿੰਗਰੇ, ਮਹਾਂਵਲੀ ਸੂਰਾ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਅੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨਾਵਲ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਅਣਗੌਲੇ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਂਗ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਸੂਰਮਗਤੀ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਤੇ ਕੌਮ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਅਣਗੌਲਿਆ ਪਿਆ ਮਾਣ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ 'ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ'। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਹਿਸਟਰੀ (History) ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿਸਟਰੀ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਮੂਲ ਹਿਸਟੋਰੀਆ (Historia) ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੂਚਨਾ' ਜਾਂ 'ਸੱਚਾਈ' ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਕੀਤੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਬਾਰੇ ਤੱਥਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲੇ ਪਏ ਨਾਇਕ, ਤੱਥ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ, ਤੱਥ, ਸੱਚਾਈ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਪ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਪਾਠਕ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਸੋਧ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕਲਪਨਾਮਈ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਲਪੀ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਕ੍ਰਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਢਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਜਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'#1

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਆਦਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ Novel; ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।Novel; ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ Novella; ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਵਾਂ, ਨਵੀਨ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਲਪਨਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨਵੇਂ ਢੰਗ, ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।'#2 ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨਵਾਂ ਸੁਨੇਹਾ, ਨਵਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਣਗੌਲੇ ਯੋਧੇ ਬਾਰੇ ਜੀਵਨੀਮੂਲਕ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਉਰਫ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ 1675 ਈ. ਤੋਂ 1705 ਈ. ਤੱਕ 30 ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਜਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਰੋਸ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਇਸ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।'#3

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਤੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਦਾ ਨੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਸਦਾ ਨੰਦ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਹ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਕੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਲਿਖਣ ਮੁਤਾਬਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਤਰੀਕ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਉਘਾੜਣ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਗੱਤਕਾ ਆਦਿ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਬਹਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੂੰਹੋ ਸਈਯਦ ਕੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ:

'ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਹੜਾ ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਉਪਰ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਝਪਟਦਾ ਹੈ, ਝੱਖੜ ਵਾਂਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਇਉਂ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਹੱਦਵਾਣੇ ਪਏ ਹੋਣ।'#4

ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦਾ ਨਾਇਕ ਮੁਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲੜੇ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਤੇ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਕਦੇ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਜੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ, ਸਮਾਜ ਲਈ, ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ। ਪਰ ਮੁਗਲਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧ ਸਿਰਫ ਜਨੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪੀਣ, ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ, ਐਸ਼ੋ ਇਸ਼ਰਤ ਲਈ ਲੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗੈਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ

ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਪੱਖੋਂ ਦੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਨ। ਜੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਯੁੱਧ ਸਨ। ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ, ਜਾਲਮ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਲੜਨ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੋਰ ਸੀ। ਆਲਿਫ ਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੀ ਹੈ, 'ਇਹ ਜੰਗ ਜਹਾਦ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਵਧੋ। ...ਇਕ ਵੀ ਕਾਫ਼ਰ ਬਚ ਕੇ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਰੂਹਾਂ ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।'#5

1699 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲੇਖਕ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਪਰਖੇ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਚਨ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਮੌਕੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ, ਇਲਾਕਿਆਂ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਕੇ ਇਕ ਜੁਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵਰਨਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਆਪ ਵੀ ਖੁਦ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਗ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਆਪਸੀ ਵੈਰ, ਵਿਰੋਧ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਮਿਟਾ ਕੇ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਜਾਤ ਪੱਖੋਂ ਭੇਦ ਭਾਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਕੌਤਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮ ਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰਾਂ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ : 'ਸਰਬੱਤ ॥ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀਓ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਜੈਤੇ ਦਾ ਵੀ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏਗਾ। ਇਸਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਜਾਣੋ।'#6

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਉਸ

ਵੇਲੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਹੁਤ ਹਿਰਦੇਵੇਦਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਤੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਜੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫੌਜ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ। ਚਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਹ ਬੱਤੀ ਸਿੱਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਰਤ ਕੇ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਮੌਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੰਨਣਾ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਾਣਾ ਪਾ ਕੇ ਬਚੇ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਲੜਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਈ ਜੈਤਾ$ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸਿਖ ਯੋਧਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭੁੱਲਿਆ ਵਿਸਰਿਆ ਪਿਆ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੌਰਵ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

'ਇਕ ਸੂਰਵੀਰ ਯੋਧੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਹੀਰੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।'#7

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਣਗੌਲੇ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਦਸਤਾਵੇਜਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗਲਪ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਨਾਲ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਉਘਾੜਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦਾ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਉਸਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਅਛੂਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਜੈਤੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੂਰਮਤਾ, ਜੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੀਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਲੀਦਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ।'#8 ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਰੰਘਰੇਟਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਔਕੜਾਂ ਝੱਲਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਗੁੰਮ ਸੀ ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਜਾਤ ਪਾਤ, ਰੰਗ ਨਸਲ, ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾ ਨੰਦ ਦਾ

ਵਿਆਹ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨਾਲ ਕਰਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਨੂੰ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ' ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਭੇਦ ਭਾਵ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਭਾਗ ਸਮਝਣਾ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ, ਉਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਭੇਦ ਭਾਵ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਰੱਖਣ ਤੱਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਭਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵੀ। ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮਾਂ, ਅਨਿਆਂ ਖਿਲਾਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਮੁਗਲ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਨਿਜੀ ਸੁਆਰਥ, ਜੰਨਤ, ਐਸ਼ੋ ਇਸ਼ਰਤ ਲਈ 'ਜਹਾਦ' ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਐਸ਼ੋ ਇਸ਼ਰਤ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 'ਜਹਾਦ' ਨੂੰ ਗੈਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਦਾ ਹੈ।9

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ' ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਭੁੱਲੇ ਵਿੱਸਰੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਬਾਰੇ ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਨਾਵਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, ਨਾਵਲ ਅਲੋਚਨਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼, ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999. ਪੰਨਾ 44.
2. ਪ੍ਰੋ. ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1994. ਪੰਨਾ 9.
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 2005. ਪੰਨਾ 10.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 399.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 457.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 342.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 459.
8. ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਚੇਤਨਾ, ਲਖਵੀਰ ਕੌਰ ਲੈਗ਼ੀਆ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2016. ਪੰਨਾ 21.
9. ਪਵਨ ਗੁਲਾਟੀ (ਸੰਪਾਦਕ), ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 2006. ਪੰਨਾ 114.

ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ,
ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਪੁਸਤਕ ਸਮੀਖਿਆ

ਡੋਗਰੀ ਨਾਵਲ (ਬੌਣਾ ਰੁੱਖ)

ਲੇਖਕ : ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ : ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ

ਮੁੱਲ : 275/-

ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ "ਜੰਮੂ ਰਾਈਟਰਜ਼- ਕਲੱਬ "ਵਿਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੀਰ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਮੋਚਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਤ ਨਾਵਲ ਹੈ 'ਬੌਣਾ ਰੁੱਖ'। ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਵੇਖਿਆ, ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਿਰਮੌਰ ਲੇਖਕ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੈਣਾ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਪਿਛਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਪੜਿਆ ਕਿ ਇਹ ਡੋਗਰੀ ਉਪਨਿਆਸ " ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੜਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਨਿਜੀ ਵਿਅਸਤਾ ਕਾਰਨ ਵੀਹ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਪੜ ਸਕਿਆ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਪੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪੜ ਲਿਆ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬੜਾ ਮਾਰਮਕ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਗੁੱਰਬਤ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਫਸਰ ਸ਼ਾਹੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਣਾ ਮੁਹਾਲ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੱਖਾਂ-ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਖੋਲੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਮਦਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਰਕ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹਵਾ,ਨਾ ਪੱਖਾ, ਨਾ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ।ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਤੇ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਹਰ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਚੋਣਾ, ਕੁਲੀ ਵੀ ਤਲਾਬ ਵਰਗੀ ਬਣ ਜਾਣਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਕਾ ਕਪੜਾ ਪਾਣ ਨੂੰ ਲਭਣਾ,ਨਾ ਕੁਝ ਸੁਕਾ ਵਿਛਾਉਣ ਨੂੰ।

ਮਦਨ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਮਛੀ ਫੜ ਕੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ,ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ,ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਸੱਤਾ ਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜਾਂ ਰਸੂਖਦਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਝੋਲੀਚੁਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ।

ਮਦਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਭਰਾ ਪੜ ਗਿਆ, ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਲਗ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਪੱਕਾ ਘਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੌਖੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਦਨ ਨੇ ਧਾਰ ਲਿਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜਾਏਗਾ।ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮੇਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ ਪੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ, ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਅਵਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਮਦਨ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਦਾ ਬੂਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਅੰਤ ਆ ਗਿਆ। ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ

ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਰੋਚਕ ਹੈ ਤੇ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੋਏਗਾ।

ਰੀਵਿਊ : ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੈਨਾ

Regd. No. 28873/76
ISSN 2319-5053

Nov-Dec 2023

22 ਨਵੰਬਰ 2023 ਨੂੰ ਕੇ.ਐਲ. ਸਹਿਗਲ ਹਾਲ ਕਲਚਰਲ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 554ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇੱਕ-ਰੋਜ਼ਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਜੇ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਾਬਕਾ (ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ.), ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਐਵਾਰਡੀ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਨਾਬ ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ ਪੋਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਰਸ

Published by the Secretary on behalf of
J&K Academy of Art, Culture and Languages, Jammu
and Printed at Ranbir Government Press, Jammu